



Н. Авраменко

**СПОМИНИ
ЗАПОРОЖЦЯ**

Мабуть, Никифор Авраменко мріяв про те, щоб його спогади були видані в Україні окремою книгою і щоб її побачив український читач. Можливо, тоді ця мрія видавалася комусь марною і безпідставною, але він все ж таки упорядковував свої нотатки, вперто вірячи, що вони не шезнуть безслідно у вирі буденних подій, що комусь далекому і невідомому в Україні буде цікаво їх прочитати.

Шлях від рукописних нотаток у Варшаві до видання книги в Києві був непротим і міг би стати предметом окремої розповіді, та головним все ж для всіх нас є результат – “Спомини запорожця” побачили світ у Києві. Рукопис передано на збереження в наукову бібліотеку ім. О. Ольжича.

Никифор Авраменко народився і виріс на Запоріжжі. Воював за незалежність України в часи Визвольних змагань. Жив у Польщі, яка стала для нього другою Батьківщиною і яку він любив так само гаряче, як і рідну Україну. Там народилися і вирости його діти – Антоній, Галина, Роман. Галина – учасник Варшавського повстання, має державні нагороди Республіки Польщі, живе у Познані. Антоній з сім'єю живе у Вроцлаві. Роман Авраменко донедавна жив також у Познані. Його не стало в березні 2006 р. – йому чи не найбільше ми завдячуємо збереженню рукописів батька та можливістю донести “Спомини запорожця” до українського читача.

Присвячуємо цю книгу пам'яті всіх українців, кого доля розкидала по далеких і близьких світах і хто зумів зберегти в душі любов до далекої Батьківщини та передати її своїм дітям.

Н. Авраменко

***СПОМИНИ
ЗАПОРОЖЦЯ***

Київ • Темпора



2007

УДК 94(477)"19":82-94] Авраменко
А 21
ББК 63.3 (4Укр)

*Видавництво висловлює подяку журналістові Юрію Гаврилюку,
завдяки якому стала можливою публікація цієї книги*

Редактор: Катерина Туз
Коректори: Ірина Давидко, Катерина Туз
Макет і дизайн: Віктор Кузик

Авраменко Н.

А 21 Спомини запорожця: Документальне видання. – К.: Темпора, 2007. –
456 с.: – іл.
ISBN 966-8201-27-2

Спомини Никифора Авраменка, написані в рідкісному для української літератури жанрі “документального свідoctва”, вражають своєю відвертістю та безпосередністю. Події в Україні першої половини ХХ століття постають крізь особистісне сприйняття простої людини, чия молодість припала на буремні роки Визвольної війни. Дитинство в Запоріжжі початку минулого століття, фронти Першої світової, становлення української армії, бої українських військ у 1917–1919 рр., Зимовий похід, еміграція у Польщі – про все це читач дізнається з щирої сповіді учасника тих далеких подій. Упорядковані та підготовлені до друку автором ще на початку 1970-х, спомини стали своєрідним посланням нащадкам у ХХІ столітті.

Публікується вперше за матеріалами з сімейного архіву сім'ї Авраменків у Познані.

Текст подається в оригінальному написанні. Для більш зручного прочитання частково адаптовано до сучасної орфографії та пунктуацію.

ЗМІСТ

Передмова	5
Все проходить, все минає	8
Військова служба	84
В службі Батьківщині	197
Канів	267
Зимовий похід	317
Батько Махно	409
Фотододаток	437

ПЕРЕДМОВА

Коли кажуть, що незалежність України було виборено у 1991 р. кров'ю тих, хто віддав за неї життя у попередні десятиліття, мені на думку приходить передусім покоління борців за волю України у 1917–1921 рр. Покоління, якому довелося зі зброєю в руках боротися проти іноземних загарбників та судилося випити до дна гірку чашу розлуки з рідним краєм. Покоління, до якого належав і мій батько, Никифор Авраменко, учасник національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., поручник армії Української Народної Республіки.

Мій батько був людиною незвичайної долі. Він народився за часів владарювання в Україні царської Росії, коли будь-яке українське національне життя придушувалось як “мазепинство”. За фахом інженер, свою науку він закінчував не в школі, а на фронті Першої світової війни, куди його було мобілізовано до лав російської армії. Тут, на фронті, він і зустрів 1917 рік. Національне відродження, що розпочалося після падіння царату, покликало його до служіння Батьківщині, і він зголосився добровольцем до українського війська. Визвольну війну мій батько пройшов у Запорізькій формації – одному з найславніших військових з'єднань армії УНР. У лавах запорожців упродовж 1918–1920 рр. бився проти червоної та білої Росії.

Як відомо, визвольні змагання завершилися поразкою. Молоду українську державу було розшматовано сусідами – більшовицькою Росією, Польщею, Румунією. Учасників національно-визвольної боротьби, серед яких був і мій батько, чекали еміграція та забуття... Як старшина української армії, він перебував кілька років уже після завершення війни у польських таборах для інтернованих. Після того настало замешкав у Польщі, де й одружився.

Батько часто згадував Визвольну війну 1917–1920 рр. Скільки років пройшло, та ми бачили, що ті події все ще боліли йому. Він листувався з ветеранами армії УНР, дописував до різноманітних українських видань, брав участь у з'їздах представників українських ветеранських організацій. Особливо тісні стосунки підтримував з ветеранами Запорізького корпусу – полковниками І. Дубовим, П. Дяченком, В. Корнієвим, генералом Г. Базильським та багатьма іншими. Добре пам'ятаю, як приходили до батька колишні старшини-запорожці. Відвідували вони нас дуже часто – мати жартувала, що двері в нашому домі не зачиняються... Разом згадували минуле, співали українських пісень, ділилися враженнями про повоєнну дійсність...

У середовищі колишніх запорожців батько мав авторитет і пошану. Ще хлопчиком мені доводилось чути, що в часи Визвольної війни його називали “сумлінням Запоріжжя”. Ті, хто близько знав батька, цінували передусім його чесність

та вірність своєму слову. Він завжди дотримував обіцянки, ніколи не кидав слів на вітер. Це була кришталево чесна людина.

Шанували батька й ті, кому довелося працювати разом з ним уже в мирний час. У 1936 р. він закінчив школу шляхових майстрів і працював надалі в управлінні шосейних доріг на Підляшші. Пам'ятаю, робітники й службовці, українці й поляки, з однаковою повагою ставились до вимогливого, але справедливого керівника.

Чесний, людяний, працьовитий – таким я й запам'ятав батька на все життя.

Понад усе він любив Україну. У Харкові восени 1918 р. написав вірш-присягу, який не раз потім читав нам, його дітям, і який я запам'ятав назавжди:

*Тобі, мій краю дорогий, складаю я свою присягу –
Тебе люблю, тобі служить, за тебе вмерти коло стягу...
І прапор наш жовто-блакитний клянусь довіку боронить,
І за народ, забутий, рідний, останню кров свою пролить.*

Ці рядки склала людина, безмежно віддана своєму народові та рідній землі. Скільки пам'ятаю, батько надзвичайно цікавився звістками з Наддніпрянської України. Уважно слідкував він і за становищем на Західній Україні. Йому боліло, коли населення деяких регіонів виявляло низький рівень національної свідомості, коли українці зрікалися свого імені. Нам, дітям, батько завжди наказував пам'ятати, що ми українського роду, й ніколи про це не забувати.

У 1958 р. разом з дружиною він відвідав Україну – майже через сорок років після розлуки з рідним краєм. У 1960 р. батько знову їздив на Батьківщину, на рідне Запоріжжя. У 1966 р. поїхав ще раз. Враження від цих поїздок було сумне. Пам'ятаю, з якою тривогою він розповідав про становище в Україні. Русифікація, відсутність політичної свободи... Здавалось, майбутнє України поставало у вкрай похмурому світлі. Та все ж батько вірив, що, попри всі негаразди й труднощі, державне відродження українського народу неминуче настане. Цю віру він зберіг до кінця життя.

Незадовго до смерті батько завершив працю над спогадами, які нині й пропонуються увазі читача. Пожовклі сторінки списаного каліграфічним почерком паперу розповідають про непростий життєвий шлях українського офіцера. Спогади мають величезну цінність для історії, оскільки, маючи феноменальну пам'ять, батько надзвичайно докладно описав ті події, у яких йому довелося взяти участь. Зрозуміло, найбільше уваги він приділив добі 1917–1921 рр.

Тривалий час спогади батька переховувались у нашій родині таємно. КДБ в Польщі за комуністичного режиму почувалось як у себе вдома, тож найважливіше було вберегти їх від “стороннього ока”. Пам'ятаю, як батько незадовго до смерті наказував:

– Романе, бережи цей рукопис як зіницю ока, а як настане колись свобода – передай на Україну, щоб там знали, як ми боролись за незалежність, у яких важких обставинах довелося вести ту боротьбу...

Він мріяв передати свої спогади до якогось історичного музею в Україні, та водночас не міг не розуміти, що це неможливо до тих пір, поки країна перебуває під радянською займанщиною.

Настали інші часи.

Незалежна Україна, про яку мріяв мій батько, стала дійсністю. Мене, його сина, особливо тішить те, що ці спогади нарешті побачать світ в Україні, як батько того завжди хотів. І хочеться вірити, що його спогади про доленосну добу національно-визвольних змагань зацікавлять усіх тих, хто не байдужий до нашого героїчного й трагічного минулого...

Роман АВРАМЕНКО
Познань, грудень 2005 р.

ВСТУП

Живу на світі восьмий десяток літ – не малий вік! Чимало бачилось, чулось од людей. Сам також пережив багато. На своїм путі спотикав і квіти розкішні, і терни колочі, гладенькі доріжки і гострі каміння.

Діти, слухаючи оповідання про недалекі минулі часи мрій молодечих, про завязаті змагання за волю, про край, де побачив я світ і пережив щасливі літа молодості, про своїх батьків і родичів, просили написати спомини про своє життя.

Що ж, спробую! Пам'ять починає зраджувать, а дещо з записок загинуло. Тому буду в міру можливості скорочуватись.

Буду при тім уникати широких міркувань, нічого не прикрашувать, не зменшувать і не промовчувать.

Діти родились і вирости в Польщі, в варунках і умовах специфічних, присутих окресові до 1939 р. Учились в польських школах, майже не спотикались з українцями і ближче їх не знали.

Мати-полька цілком натурально старалась виховать своїх дітей у дусі часу, в культурі і народовості польській. Я додавав од себе оповідання про Україну, наріц, природу. Про історію стару і нову.

Таким чином хотів я в своїй сім'ї помирить різниці національну і релігійну і ту нетолеранцію, що віками держалась спеціально на східній території Польщі. Дружина перешкод не робила, хоть часом не обійшлося без конфлікту.

Пишучи ці рядки, маю на меті зміцнить в дітях любов і поважання до приналежності до великого Народу і чудового Краю, що йде вперед серед народів світу, вносить щораз більше вкладу в культуру – скарбницю людськості.

Вибачать мої найдорожчі невірний стиль, бідненький спосіб оповідань. Що написано – плило з глибини серця, а міркування – з чистої інтенції.

З Божою поміччю починаю та прошу Всевишнього, аби поміг мої спомини довести до кінця.

ВСЕ ПРОХОДЕ, ВСЕ МИНАЄ

Дещо про рід

Нашим знаним протопластом був значний козак Павло Абрамович-Абраменко. Рід наш козацький, старовинний.

Павло належав до тих кількох тисяч шляхти, що приєднались до Богдана Хмельницького і становили підставову силу в боротьбі за волю проти магнатів, а пізніше – за власну державність.

Належить припускати, що прадід Павло мав солідну освіту і огладу, коли бачимо його в гетьманській канцелярії і посольствах в Москву та Крим. Нарешті бачимо його на чолі посольства од гетьмана Брюховецького до отамана Степана Разіна, котрий підняв донських козаків та кріпаків-селян проти боярів та царського уряду.

Тут знайшов свою смерть. Легенди та перекази родової хроніки подають деякі моменти з життя Павла. Ото що пам'ятаю.

Будучи в посольстві до Москви допущений до цілування царської руки, ідучи до трону, спіткнувся на килимі і “простягся на весь свій страшенний зріст!” перед тронем. “Сконфужений”, пропустив наступного і одійшов назад, руки царської не поцілувавши. Цей випадок був неприпадковий, і в Москві зрозуміло його як належить. Попав в неласку і не дістав, як було прийнято, ніякого царського “милостивого” подарунку.

Припускають треба, що, будучи належним до тої групи хмельничан-незалежників, покозаченої шляхти, обуреної крутіємством московського боярства, недодержуючих Переяславської умови, послуговуючих брехнею, сіянням заколоту серед козацтва і посполитими, старшин та духовенства, Павло не хотів цілувати царську руку. Царя не поважав. Мусив з цього powodu оселитися на Запорозьких землях, де московська рука не доставала.

Прибувши до Разіна од Війська Запорозького і гетьмана Брюховецького для обговорення спільного виступу проти Москви, трапив на критичний момент повстання, з котрим Разін поспішив.

В бою під Татицевою з князем Баратинським Павло Авраменко поліг лицарською смертю разом з своїми п'ятьма товаришами. Своєю смертю урятували вони тим разом Разіна, котрий, поранений і розбитий, сховався на Дон. Одначе в недовгому часі досягла московська рука і на Дон. Виданий, згинув Разін лотою смертю в Москві. Павла і його товаришів мертвих повішено та на пливучім помості спущено по Волзі. Видно, дорого продавали своє життя!

В старих козацьких історичних піснях одна починається: “Оврахіа стара мати та три сини мала...”, говорить про смерть одного з них, молодого Авраменка, що мав “жупан голубенький” та поліг в бою з татарами “під Келебердою”.

Ця Келеберда і тепер існує, а лежить над Дніпром на лівому “татарському” боці, проти колишнього зимовника над Омельником, нашого родового гнізда по Павлові.

За моєї пам'яті там жив старший мій дядько Василь. Дід мій Миколай поділив на трьох синів своє майно. Василь зостався над Омельником, Іван дістав свій наділ над Омельником, а мій батько – дім і ґрунт в повітовім місті Верхньодніпровську та непогане господарство в Кічкасі коло Хортиці.

Дядько Василь зберігав родові пам'ятки, легенди і перекази. Йому теж багато завдячую з того, що почув про минуле Авраменків-“курчаків”. Волею діда сини не могли ділити на своїх дітей одержані ґрунти. Діставав і сідав на господарство старший син. Інші діставали освіту, фах і йшли на свій хліб, одержавши за допомогу. Дочки діставали освіту та науку практичну, випосаження, виходили з дому переважно заміж за хліборобів.

Сім'я. Батько, Антон Миколайович, був людиною великих чеснот. Не пив тютюну, не пив горілки, дуже релігійний, мрійник та жертвенник. Дуже добре його пам'ятаю і хилю низько голову над його пам'яттю. Наскільки мені відомо, мав бути військовим. Служив в артилерії і брав уділ в війні 1877 року з Туреччиною.

Не знаю ближче причини позоставлення військової служби після війни і вступлення до монастиря св. Пантелеймона на горі Афон. Відомо тільки, що устав (регула) був там гострий. Молода людина, одначе, не витримала тамошнього життя. Вернувся додому і завів сім'ю. Оселився спочатку в Верхньодніпровську. Зросту був батько середнього, широких рамен, продовгуватого сухощавого обличчя. Ніс прямий, тонкий, довгуватий, носив бороду і вуса. Маючи 50 літ, почав лисіть. Убирався просто, по-господарському. Вишита сорочка, широкі сині штани, на голові літом солом'яний бриль, синій кашкет форми польської "мацеювки", зимою сива смушева шапка. Верхнею одежею була легка або на хутрі чумарка. Чоботи козлові або літом легкі шкіряні постолі, а до них полотняні штани і білий кітель.

Для своєї правості, прямоти, щирості та лагідності користався великим довір'ям у людей, був "совісним" суддею при різних непорозуміннях сусідських і родинних, довіреним і уповноваженим в справах громадських, знаним широко і далеко опікуном сиріт, вдів, калік та покривджених. Тому часто бував поза домом, господарством цікавився постільки-поскільки, – все було на матері, переважно в оренді.

Бував гострий в справах релігійних. Не вільно було виконувать в свято найменшої праці, а в науці Закону Божого не вільно було приносити ступеня іншого як 5.

Правду кажучи, батько підірвав хазяйство міцно. Зате людська любов та пошанування перейшли і на нас.

Мати, Параскева Іванівна, з козацького роду Зубів, була літ на 8–10 молодша од батька.

Зуби виділялись дуже високим зростом, сильною будовою та лагідним, спокійним характером. Були добродушні, веселі і працьовиті. Мала мати брата Петра та сестру Єфимію. Всі троє дуже до себе подібні з лица і вдачі, тільки сестри не доставали братові до плечей, бо дядько Петро мав більше двох метрів зросту, як і його син-одинак Андрій.

Одначе матінка моя була досить високою жінчиною міцної будови. В нашій сім'ї я один до неї подібний з лица.

Як і батько, мати була также дуже релігійна.

Мала великі сіро-сині очі, в яких світила доброта і лагідність. Огромної працьовитості. Робила все по господарстві і в домі спокійно, без поспіху, а виходило докладно і скоро. Не пам'ятаю яких-небудь непорозумінь з батьком в його справах чи по господарстві. Проте нас часто боронила, коли щось випало не по батьковій мислі, може, найбільше мене, бо, правду кажучи, я найбільше виламувався з установленої течії та робив заборонені, не завше безпечні вибрики.

Мала мама гарне густе учесання, прикрите сіткою або старосвітським очіпком*, вишитим шовком і золотом. Убиралась звичайно в темні сукні, літом ясніші, легкі. Зимомю накладала сердак, кожушок, а в свята гарне хутро на тхорах з великим коміром, не пам'ятаю, з якого звіра. Капелюхів ніколи не носила, зате мала гарні дорогі хустки, кашемірові і пухові. Не любила також шовку.

Всі ми матір любили безгранично, як і вона нас. Всі старались не заслужити на незадоволення, а тим більше найменшу нагану.

Мати не мала освіти поза читанням та писанням, зате була господиня знаменита. Її печиво, соління, маринування, смачні страви, ковбаси, шинки, схаби були знані широко. А наливки та настойки!

Зналася матінка і на травах, коріннях, листях та квітах од всяких хвороб. Сама збирала і нам показувала, та навчала, яке зілля до чого sluje. Пам'ятаю такі рослини лічебні: подорожник, звіробой, деревій, золототисячник, кузьмич-трава, бодяга, живокост, бабка, медвеже вухо, дзвіночки, молоденькі листочки березові, топольові, липовий цвіт, ягоди і молоді стеблі дикої малини, корінь валер'яновий, цвіт дикої ружі. Дуже багато ще тих натуральних ліків вийшло з голови. Одначе ствердити належить, що багато людей приходило просити всяких травок чи коріння, і вони помагали часто і радикально.

Встає і тепер перед очима лице матері: добре, ласкаве, привітне, з усмішкою на гарних устах, для нас всіх однакове в виразі, всіх однаково кохаюче. Ці прикмети перейшли до дочок і внучок. Нехай буде пухом їй земля!

Померла в віковій коло 80 літ і похована в Хортиці. Землею з її могили притрусять і мене. Привезена в 1958 р. разом з Дніпровою водою.

Бабуся Єфимія, батькова мати, жила до смерті при нашій сім'ї. Померла в глибокій старості, маючи понад сто літ. Пам'ять захувала її вигляд. Високого зросту, трохи похилена, з костуром в руці, до останніх днів була рухлива і ходила досить скоро. Мала не цілком сиве довге волосся, вбиралася в темні сукні і хустки. Лице продовгувате, темно-жовтувате, з сухим довгуватим носом, губи стулені, а очі, заховані в зморшчках, ще поблискували.

Мав я коло 5½ років, як бабуся померла, проте пам'ятаю певні випадки і моменти з перед двох літ раніш.

Од осені до весни бабуся жила в своїй невеликій теплій кімнаті, де стояло ліжко, стіл, лава, крісло і велика скриня, міцно окована, з величезним замком. На стінах – старинні ікони з лампадками. Коли бабусі не було, дітям до кімнати ходити заборонялось. З наступленням теплих днів весни збиралася бабуся надовго з дому і верталась восени.

Пішо сотні кілометрів, живлючись жертвами, ходила вона по святих містах в Києві, Почаєві і інших монастирях, знаних на Україні і за Україною.

Була також в Палестині. Разом з бабкою ходила група паломників. В такій подорожі не можна було купувати за гроші харчів. Молодші старались зароблять, а старі діставали в ім'я Боже.

* Очіпок по-польському "czółko" – Прим. авт.

З подорожі приносились різні пам'яткові речі.

Срібні перстені з синьою емаллю од св. Варвари – “щоб голова не боліла”, жолуді од св. Афанасія – “вельми добрі на зуби”, хрестики на шию кипарисові з Єрусалиму, срібляні з синьою емаллю і різані з коралу з Києва, пляшечки з св. водою з Почаєва, іконки з Козельщини на дереві, з Афону на полотні, дорогий ладан з Св. Землі. Різного цвіту свічки.

Діти діставали дещо з солодких південних овочів – фініки (daktyle), інжир (figi). Вирушаючи в подорож, бабуся мала на собі дві досить великі торби. В одній зміна білизни, рушник і сукня. В другій – менша торбинка з паперами, пам'ятками і грішми. То були записи і заплати в церквах і монастирях за померлих, хворих, поміч Божу в господарстві і т. д.

І так, вибираючись з дому, бабуся прощалась з домашніми, благословила дітей і внуків, прощалась з сусідами і йшла на чолі богомольців, підпираючись закривленою палицею.

Осіню всі ждали повороту бабусі з великим нетерпінням. Не гостинці були тому причиною, а оповідання: де була, що бачила. Цих оповідань вистачало на цілу зиму в довгі вечори.

Загострювали вони цікавість про різні краї і людей, про великі міста, моря, дивні дерева, пам'ятники, великі будівлі в Києві, Одесі, Царгороді. Про гори і пустині, різних звірів і птахів.

Тремтіли слухачі, очаровані оповіданнями про таємничий небесний огонь, який запалював на Великдень свічі в святині Гробу Божого в Єрусалимі, про печери Київської Лаври з гробами святих, про таємничу святиню в Вифлеємі, де родився Христос, а людина завмирала в безруху і молитві.

Мріялись в уяві далекі світи, незнані дива, народи, чужі краї і бажання все це колись побачить своїми очима. Підсвідомо тягло в світ...

Часом старенька цілими днями замикалась і до себе нікого не пускала. Якось прийшлося в такий день там всунуться. Вона сиділа перед відкритою скринцею і щось там перекладала, перебирала. Зараз же казала мені вийти і заперти двері.

Пам'ятаю смерть своєї бабусі. Вернулась раніше, ніж сподівалося. Була перетомлена і казала дати знати синам і дочці, аби з сім'ями скоріше приїхали. За тиждень були дядьки Василь та Іван і тітка Марфа з сім'ями. Приїхали також Зуби та мамина сестра з мужем і сином, Манжури-Ярмоленки, що жили близько од дядьків Василя та Івана. Бабуся більше лежала і відпочивала в той час, як звичайно після далекої подорожі. Тільки спала довго.

Коли зібрався весь рід, прийшла сама до столу, сіла на своє місце в почесному куткові під образами. Мало їла, мовчки оглядала дітей, внуків і правнуків. Кожному пильно приглядалась, часом усміхалась і порушала устами. Мовчки молилась.

Потім окремо балакала з старшими. А молодь і діти окремо збирались і, хочь одчували щось поважне, займувались своїми справами. Двоюрідні брати і сестри були всі старші од мене, тільки якась дівчинка, внучка дядька Василя, бігала за мною по подвір'ю та між деревами.

Потім перенесено скриню до більшої кімнати, тітка Марфа і мати вибирали, що там було, а старенька бабуся казала все розкладати на окремі місця і поділила на кожного. Децю дісталось синам, а більше – дочці і внучкам. Любила найбільше сестру Оксану і їй дала дорогі правдиві корали з золотими старинними монетами – дукатами червоного золота; цю дорогу пам'ятку колись сама дістала, як виходила за діда. Я його не знав, помер перед моїм народженням.

Приїхав священик, висповідав, причастив і помазав святою оливкою.

До останньої хвилини була бабуся притомна, говорила тихо. Її послання перенесено до великої кімнати, де спала останню ніч. Рано всі коло неї зібрались і по черзі підходили, ставали на коліна, а вона хрестила і благословила. Убрана була в приготовлене на смерть білизну, сукню і черевики. Панувала тиша. Рука протяглась за свічею, піднеслась голова, очі скерувались на ікони, вікно. Широко розкрились, оглянули присутніх своїх і чужих, поволі закрились. Назавжди...

Проводила покійницю велика громада людей, з плачем і жалем.

Померла легкою смертю, християнською, благочестивою. Без хвороб, що дай Боже кожному.

Брат Андрій. Вище середнього зросту, добре збудований, мускулярний, мав класичні риси лица. Гарно викроєні уста, прямий гречеський ніс, карі очі, трохи в міру випуклі, чистий, високий лоб, малі прилягаючі вуха і гарне волосся, відбиваюче металом, "як воронове крило". Лице продовгувате з висунутим трохи міцним підборіддям. Вуси носив трохи вниз, по-козачому. Мало і рідко спотикались обличчя такого приємного виразу, чистоти і ніжності, смуглявої, старої слонової кості окраски. Мій син Роман лицем дуже схожий на дядька.

Ще усмішка у Андрія була надзвичайно гарна. Кінчик носа незначно пригинався, на лиці творились маленькі вглиблення-ямки, між невеликими пухковатими губами показувались рівні білі зуби.

Одночасно чулась в тім обличчі сильна воля і непохитність. В молодих літах був типом степової краси. Мав малі руки з тонкими довгуватими пальцями і малі ступні. Посідав розлеглі заінтересовання, відомості з різних керунків. Мав гарну добрану бібліотеку, чимало картин – оригіналів знаних художників, з котрими знався і стрічався, як з літераторами і поетами. З фаху і науки електрик, умів виконати власноручно різні роботи, а особливо механічні. Мав кімнату-майстерню з інструментом слюсарським, токарню, столярським, малярським і плотницьким.

Займався з поводженням фотографією і хімією. Там знаходились апарати телеграфічні і телефонічні, котрі служили до шукання удосконалення. В часі виїздив до великих міст, вишукував і купував старинні, часто зіпсуті речі, котрі доводив до порядку, не жалюючи часу. Купував старовинні меблі, не жалюючи кошту, а траплялось шукати до комплекту якогось крісла або столика місяцями і роками кореспонденційно.

Андрій любив і умів гарно убиратись, платив доброму кравцеві дорого, умів також берегти в чистоті убрання і взуття. Взагалі в службі, праці і в мешканні був педантичний і вимагаючий од себе і оточення, підлеглих і домашніх.

Любив я брата (старшого на 13 літ) безмежно і без застереження. Як же було приємно в його кавалерськiм мешканні, з вигідною мебiллю, дорогими, з смаком підібраними килимами, картинами, книгозбірoм в густoвнiм oправленнi.

Припоминаю, як привіз Андрій старoвинну лампу-світильник і карманні часи, в яких не було вказівок, а в покришці три дірки з цифрами на години, мiнути і дні.

Обидві речі попсовані, лампа не світила, часи десятки літ хіба не ходили, а були занечищені і без пружини, та і коліщата не всі. Цілими вечорами не один місяць страчено на oдчищення механізму, дoроблення бракуючих деталей, терпеливе полірування oправи – і часи пішли з великою докладністю, а світильник-лампа з дорогого фарфору з срібною oправою, перероблена на нагрівання спиртом азбестової сітки, давала прекрасний матовий світ. Зробив власноручно Андрій три чoвни, легкі, міцні і вигідні, до риболовства на двох, під парус на oдного і для 5–6 осіб на чотири весла для прогулок по Дніпру. Скільки пам'ятаю, Андрій завше щось робив або читав. А читав дуже багато. Пильно слідив за життям літературним і громадським, близько держався революційного руху, належав до Української соціал-демократичної партії.

Після смерті батька був фактичним головою сім'ї, а для мене недосягаємим авторитетом і прикладом.

Сестри. Ксенія, або Оксана. Зросту невеликого, рухлива, мала карі очі, тонкий фoремний носик, темні брови і коси, поважна і дуже працьовита. Завжди кимсь oпікувалась. Вона і мене виносила і виняньчила, як говориться, не давала і пилинці упасти на дитину. Освіту мала невелику, потрібну для господині в тих далеких временах. Проте любила читати, а в старшiм віковi не раз в куточку присиджувала з книжкою до ранку. Була молодша oд Андрія на два роки, а старша oд мене на 11 літ.

Маючи 18 літ, вийшла заміж за Наума Степановича Гапоненка, доброго господаря в Верхньoдніпровську. Знаменита і oщадна господиня, Оксана завше мала немалий гріш, а Наум Степанович, oпікуючись полем, кіньми і рiльничим знаряддям, не вмiщувався в домашні і фiнансові операції дружини і на тому добре виходив.

Не була Оксана скупа, навпаки, приходила завше з поміччю там, де ця поміч була потрібна, а ця жертвенність трималася до старості.

Мала Оксана трьох синів – Петра, Олександра і Гавриїла. Виростали хлопці в тяжких часах недостатку і голоду на Україні. Позбавлені господарства, а навіть останньої корови, зосталася їм хатина та невеликий ґрунт з парою дерев.

Коли мала мисочка муки коштувала 10 рублів, Наум заробляв, як звичайний робітник, 50 рублів. Життя було голодне і тяжке. Поля пильнувались гостро, за зривання або збирання колосків грозила кара смерті. Люди умирали масово. Колективізація коштувала Україні 6 000 000 людського життя. Оксана, oдначе, сім'ю зберегла. Мало того, дала освіту, вивела в люди. Велике значення мала її глибока релігійність, спадщина по бабусі і батькові, та велика сила волі і енергії в малім тілі. В кінці життя, по смерті мужа, Оксана продала подвір'я, поділила гроші між

синами, допомогла двом старшим інженерам побудувати свої доми, а потім була бажаним гостем у синів і молодшої сестри Галі, поважана і улюблена "тютя Саня" Галиних дочок.

Спокійну старість Оксани тяжко ударило нещастя... На 78 році зламала вона ногу, лежала в ліжку і, що найгірше, – осліпла. Померла тихо літом 1965 року на 80-му році і похована по християнському звичаю разом з матір'ю і сестрою Любою.

Люба. Старша за мене на 6 років. Між нами найніжніша, веселої вдачі, радісної натури. Люба мала великі сірі очі, малесенькі повнуваті уста, темні-блондчи попелясті коси, ніжне, біле, продовгувате обличчя з гарним, трохи піднесеним до кінця носом. Середнього зросту, видавалася вищою, була гнучка як лозина, здавалося, готова переламатися в поясі. Не була вона створена на господиню, зате мала дар до мережання, вишивок, в'язання коронок. Уміла ходити коло квітів, як мало хто. Всі її дуже любили за веселу вдачу, за спів низьким ніжним альтом. Ми з Андрієм ходили в артистично вишитих сорочках, а мережані і вишиті шовком рушники над іконами і вікнами красили цілий дім.

Вийшла Люба заміж дуже рано, в 16 літ, а її муж мав 18. Власне, як кінчив комерческу школу. Щоправда, Полікарп Григорович, хоть молодий, мав гарні чорні вуса і атлетичну будову (Раніше дядько Федір возив сина, що мав 17 років, до архієрея з проською про дозвіл на вінчання. Архієрей, побачивши кремезного хлопця під вусом, одразу дав дозвіл і благословив).

Полікарп Григорович Войтенко дійсно був мужчиною на 100%. Високий, широкораменний, повновидий, рум'яний, з великими карими очима з довгими рісницями, густими чорними бровами, форемним носом і малим ротом. Як кажда сильна фізично людина, був лагідний і добродушний. Не кури́в тютюну, не пив горілки, хотя ж завше Люба мала запас хороших наливок для гостей.

Обоє Войтенки завше були радісні, веселі, а до того посідали запас гумористичних, незлобливих оповідань. Відпочивалось у їх в безжурній лагідній атмосфері серед квітів, в убраному з почуттям красоти мешканні. Полікарп і грав добре. Обоє любили потанцювати, а мені тоді грать. Кохалися міцно, дітки їм родилися здорові, а Люба, маючи ніжну будову, переносила родові болі дуже легко. Було їх четверо: Іван, Віра, Анатоль і Віктор.

Полікарп працював в кредитовім банкові в Хортиці, – як і Кічкас, старій німецькій колонії. Тут містечко було значно більше, мало кілька заводів машин рільничих, металургійних, парові млини, середню школу, волосну управу, суд і дві школи початкові.

Фабричного люду тут жило коло 3000.

Жилось Войтенкам добре, стосунки були гарні, зичливі.

Платня в банкові солідна, крім Полікарпа, всі працівники були німці-меноніти. Кічкас хоть і менший Хортиці, був багатший, бо жили в ньому хазяїни всіх хортицьких і місцевих фабрик і заводів.

Прийшла війна 1914–1918 р., потім революція, голод, хвороби і звели в моголу Полікарпа, Любу і сина їх найстаршого Івана. Віктор поліг в боях в 1943 році. Зосталось двоє – Віра і Анатолій. Про це докладніше напишу потім.

Анна-Галя. Наймолодша з нас, родилась в 1900 році, саме перед смертю бабусі. Народження Галі в'язалось з поважною хворобою матері, а через те новонароджену дитину якось уважали за небажану. Позбавлена молока матері, дитина теж довгий час хворувала на живіт і плакала. Власне, тоді моя заздрість змінилась на жалість, а трохи пізніше перейшла в опікування малою сестричкою. Опікун з мене був вимагаючий, не завше толеранційний, одначе являвся заступником і ніколи нікому не дозволяв Галю кривдить.

Удалася Галя виглядом в Авраменків, децо взяла од бабки. Сягаючи пам'яттю шістдесят літ назад, припоминаю худе дівчатко з великими сіро-зеленими очима "як у жаби", довгастим носом. Було моїм сателітом послушним, наслідуючим всі мої починання. Товаришило на Дніпро з вудочкою, по нетрях, проваллях і скелях, де я збирав яечка різних птахів до колекції, в степу і на лугах, довлячи метеликів.

Коли мені пройшлось вирушати з дому в світ, Галя вийшла з моєї опіки, проходила перелом, дозрівала. Висока, костиста, з дуже великими очима, темними гарними бровами та буйними чорними косами до пояса, довгонога, в темно-зеленій шкільній суконці.

А по чотирьох літах це була гарно розвинена дівчина, міцної будови, трохи несміла. Лице зарум'янилось, поповніло, худенькі рамена закруглились, ніс зробився ніби коротший, гарний, губи поповнішали, очі набрали нового виразу – світилась в них велика доброта. Міцнувате підборіддя свідчило про становчість і волю. Коси сягали нижче пояса. Новостю був гарний сильний голос сопрано.

Заміж вийшла Галя, маючи 21 рік, по смерті Андрія. Муж її, Володимир Петрович Попов, – всебічно здібний механік. Працював під рукою Андрія. Дуже зарадний, беззавітно відданий сім'ї, людина великої доброти, Володимир Петрович був взірцевим мужем і батьком.

Після смерті Люби і її сина Івана Попови опікувалися сиротами в найтяжчій голодній часі, дали можливість їм учитись і добути фах.

Шанував Володимир Галю міцно, жили вони дружно, в великій згоді, при незамітній зовнішній перевазі Галі. Я знав Попових з молодих літ, а пам'ятав тільки сестер і брата. Володимир був молодший од мене на 2–3 роки. Коли брат Олексій був високий і сильний, а сестри теж виділялись ростом і міцною будовою, то Володимир являвся тишом могутності. Зріст понад 190 см, вага 125 кг, шия 56 см. В молодих літах мало хто міг рівнятись з ним силою. Збудований так, що не видавався дуже високим чи широким, пропорційно до ваги і росту.

Галя і Володимир були музикальні, гарно співали, переплітаючи сопрано з сильним тенором, металевим і приємним.

Коли в 1956 році прийшлось поїхати після 40-літньої розлуки, Галя мала три дочки; дві мали вищу освіту, титул інженера, а були замужем за військовими лікарями високого рангу, а звались Галя і Валя. Наймолодша 16-літня Людмила училась в середній школі. Тепер є лікарем-стоматологом, по чоловікові художникові Орленко.

Рівноправним членом нашої сім'ї був син тітки Марфи **Сергій**. Зоставшись вдовою по смерті чоловіка Матвія Лобка, тітка вийшла другий раз заміж, коли

Сергієві було 5 років. Другий муж звався Ілля Хмара. При родах дочки тітка померла, а Сергій став жити у нас. Був одних літ з Любою. Подібний до своєї матері, Сергій одночасно був подібний і до нашого батька, як Галя подібна до тітки Марфи. Ця схожість витворила взаємні близькі стосунки між сім'ями Попових і Лобків і дивним припадком послужила далеко пізніше до зв'язку мого з сестрами.

Мав Сергій братів батька і свою бабку в Запорожжі-Кам'янським, де знаходився великий металургійний завод, в якому працювало 15–18 000 людей. Стара "Лобчиха" там мала дужий гандель товарів колоніальних. Сама оселя звалась селом з 40 000 населенням.

Тепер це великий металургійний осередок. Зветься Дніпродзержинськом, а має понад 300 000 людності.

Коли Сергій мав літ 13–14, бабка забрала його до себе і оддала в школу, де учили всякого ремесла. Коло 1912 року Сергій працював в модельярні, добре заробляв, одружився і з молодією жінкою приїхав до нас в гості. Після того побачив я Сергія в 1956 році – через 44–45 літ. Веселий, рухливий, музикальний, з гарним голосом, багато літ брав уділ в концертах, виставах драматичних і операх, а став широко знаним майстром бандур на всю Україну. Він був основником гуртка бандуристів, що пізніше дістала почесний ранг Заслуженої капели бандуристів республіки.

Керівником капели був заслужений артист республіки Михайло Лобко, син Сергія, що одночасно був директором музичної школи. Перевищив він батька грою і голосом. Єлизавета Сергіївна також мала поважні сценічні здібності.

Коло 1924 р. я нав'язав зв'язок з своїми рідними. Узнав про смерть Андрія, Полікарпа, трагедію Люби. Ще жила моя матінка. Дістав од Галі фотографію з сином, що скоро помер, з мужем, маленьких Галі і Валі. Дістав листи од Ксені і Люби. Потім ще лист, щоб не писати, бо це може потягти за собою тяжкі наслідки. Зв'язок зірвався.

Доходили чутки про страшливий голод на Україні, хвороби, смерть мільйонів. Війна і півторарічна совітська окупація потвердили ті страшні чутки. Будучи на оці органів НКВД, не міг думати про поїздку на Україну. Знову страшлива війна 1941–1945 рр. і кошмар окупації німецької ще менше залишили надію когось побачити з рідних.

Не легко жилося і в перші роки після війни. Розбитий край, в руїнах спалені міста, брак людей, маса праці при злиденній платні – все це одбивалось на нашій сім'ї і психіці. Найгіршим було внутрішня напруженість і боротьба політична та збройна.

В лісах і на селах довго трималися ватаги, побороючі починання нового, соціалістичного устрою. Гинуло в братобойчих змаганнях тисячі людей, тисячі вивозилось до концентраційних лагерів на схід, десь над Волгу, в Сибір, тундри Заполяр'я.

Жилось під страхом, в голоді і недостатку. Організований на взірець НКВД Уряд безпеки, маючи широкі управлення, заповнив в'язниці, де попадало і гинуло багато невинних в умовах стосованих гестапо чи НКВД. До УБ попало багато

темного елементу, котрий надуживав своєї влади, тримаючись правила “Краще сотню невинних знищить, ніж одного виновного помилувать”. Скрізь крутилися шпигуни і донощики. Фактично влада була в руках росіян, а вони нікому не вірили, всіх мали в підозрінні. Мірою політичного терору свідчить факт – арешт чоловік польських комуністів, як Владислав Чомулка, Мар’ян Спихальський і багато інших. По 5–6 років сиділи вони в в’язниці.

Ще в початку війни я поставив перед собою завдання: всіма силами захватити життя сім’ї і своє. Способом до цього уважав працю і не в’язання з політикою. Не вірив словам, дивиться і розважать діла, бути обережним.

З часом трохи полегшало. Життя наладжувалось. Платня збільшилась, службово висунувся наперед і по 10 літах зайняв солідну посаду керівника районного дорожнього уряду в Ломжі над Нарвою. Дороги були знищені, дерев’яні мости воєнного часу кінчали свій вік, а рух з року на рік збільшувався і вимагав напруження всіх сил, щоб удержати 560 кілометрів шляхів в трьох повітах в можливій стані і забезпечити перед остаточним знищенням.

Варунки були тяжкі, район був на останнім 8 місті в Білосточизні. Не було часу на читання чогось, крім неділі. Виписували тоді журнали “Огонёк”, “Крокодил” і “Правду”. В літі 1955 року приніс я “Огонёк” і “Крокодил” додому, а на третій день, в неділю, почав переглядати.

Кинулася в очі стаття “После гудка”. Велика широка ріка. При березі з човна трое здоровенних рибалок з вудками, один далі на березі. На другім боці височенні заводські труби, зариси громад мартеновських печей, а ближче – масивна будова і трохи нижча труба.

“Водокачка!” – вирвалось мимоволі... Пізнаю Запоріжжя-Кам’янське! Поспішно перекидаю листи-ілюстрації: охотники з собаками сидять, оддыхають, на криші з довгим кием молодий чоловік ганяє голубів, біля дому на стільцях сивий чоловік і молодий парубок в вишитих сорочках грають на бандурах, а в одчине-ну хвіртку в високім паркані заглядають діти. Гарячково читаю, як одпочивають в вільнім часі “після гудка” працівники металургійного заводу в Дніпродзержинську, колишньому Запоріжжі-Кам’янському!!!

Сивий бандурист, знакомитий модельщик і славний майстер бандур Сергій Матвійович Лобко з своїм учнем! Адреса, вулиця, номер дому. 45 літ розлуки! Закрилися очі, набігли сльозами, і серце завмерло на хвилю. Встали як живі картини далекого минулого, і опанувало непереможне бажання поїхати в рідний край, оглянуть знайомі міста, побути, помолитися на могилах своїх найближчих, кинуть оком на степи і Дніпро.

Написав зараз же Сергієві. Повідомив про себе і закликав, аби написав якнайшкору, що йому відомо про судьбу моїх найближчих, чи хто живе і де, про себе і свою сім’ю.

Через місяць мав відповідь. В конверті лист Сергія і другий з розлитими плямами – слідами сліз од Галі. Приїхала вона, викликана телеграмою, і разом писали. Жила в Запоріжжі з сім’єю. Жила і Оксана, і всі її сини. Жили Віра і Анатолій Войтенки. Поліг в боях Віктор.

Прийшов 1956 рік, приніс зміни на краще в Польщі і на Україні. Не стало НКВД і УБ. Осінню я обнімав коханих сестер, Сергія, численних племінників і племінниць. Багато було радості, сліз, споминів та споминів!

В 1958 знову одвідав рідні міста і коханих своїх сестер з сім'ями. Тим разом з Романом. Показав йому край дідів і прадідів, грасу Києва, степу, Хортицю з суворими берегами-скелями, величну будову Запори-греблі на Дніпрі в Кічкасі, а головне – трудящу людську масу, щиру, працьовиту, одверту, без хитрості і підступу, терпеливу, а ще з слідами заляканості і настороження.

Побут на Україні глибоко вплинув на Романа з його вразливою нервовою натурою. Зоставив незатертий слід, не зовсім здоровий при нашій дійсності, оточенні та нетолеранції, вимагаючих певної осторожності в слові і захованні.

Мрію ще раз поїхати і, може, востаннє глянуть на рідні місця, на цей раз з дружиною.

Дитинство. Родився я в м. Верхньодніпровську 22 лютого 1893 року.

Ріс здоровою дитиною, був рухливим, непосидющим, з лица дуже подібний до матері. Може, через те в сім'ї уважався пестунчиком.

При народженні мав на руках і ногах при мизинцях малесенькі м'які приростки з мікроскопічними нігтиками. Разом 24 пальці!

Зразу хотіли їх подрізати, та священник заборонив, кажучи: "То од Бога дано, хай остається. Це знак, що дитина буде щаслива!" Так ті пальчики і zostались. До старости доносив два, на правій руці і на правій нозі. Дитинство пам'ятаю досить добре, а навіть сьогодні споминаються приятелі-колежки, їх імена і прозвища.

Припоминаються спільні виправи в луги, яри, чагарі і... чужі сади. Любив ігри і спільні забави, готовий бігати од ранку до ночі, причиняючи клопотів своїй опікунці Ксені.

Читати навчився рано і то по-російському і церковнослов'янському, ще перед школою. Часто, коли приходило свято чи неділя, мати з батьком сідали за стіл, я ставав на коліна і читав щось божественного з псалмів царя Давида, життя святих. Читати треба було голосно, виразно, протягуючи по-церковному, часом "з слюзою".

Родителі слухали, зітхали, часом поправляли щось. А я був далекий од читаного... Завше нагородою були поцілунки, щось солодке, смачне, одначе, вилітав надвір кулею і мчався там, де чувся сміх і крик колежків. Такі читання на колінах не йшли в голову, ні глибина, ні тема, бо це було понад моїм поняттям і зацікавленням дитячого віку.

Наука. Початки. В 6 літ запровадили мене до школи. Пошито чобітки, кожухок, куплено зошити, дошку з чорного аспіду, грифель, буквар, гарну торбинку. Школа мала три відділи і одного вчителя Афанасія Арехтовича Сокола, літ 25-26. В великій кімнаті стало вглибину три колони парт для учнів 1-го, 2-го і 3-го року.

Школа була типу церковно-приходського, положена досить далеко. В перших тижнях мене одпроваджувала Люба, вертався з іншими учнями. Пізніше ходив до школи і назад самостійно.

Сокіл, певно, учився в бурсі, де науку і мудрість вбивано і поглиблювано лозою. Щоправда, лози в школі не уживалось, проте кари були докучливі, численні, болючі, деколи і небезпечні для здоров'я.

Ото приклади. Стань на колінах: лицем до учнів, носом в куток, на горохові, на кусочках солі, на рубцеві парти. Биття лінійкою по долоні, часом рукою по лиці, а при лекції співу камертоном по голові. Часто кари були получені: биття і на коліна. Майже половина учнів щодень стояли на колінах, розтикані по кутках, перед партами і на партах, решта під страхом слухали, що говорить учитель, або писали.

Таке навчання мені дуже не сподобалось. Батько наказував, щоб учителя шанувати, слухатись, кару зносить терпеливо і не жалітись.

Щотижня Соколові приносилась паляниця хліба, добрий кусок сала, ковбаса. Власне, він недавно одружився, платню доставав малу, був бідний. Може, через те і не сміявся ніколи.

Старався як міг, щоб не бути караним, проте бувало – часами попадало по долоні лінійкою і на колінах постояти. Не скаржився вдома, а учителя не любив. Якось під час співу Сокіл лютував. Спів не удавався, камертон ходив по головах, смичок по щоках. На солі і горохові на колінах стояли плачучи діти. Щось мене підштрикнуло якось виявити протест. І ото в моменті, як Сокіл одвернувся на бік, я вивернув в очах віка і зробив страшне скривлене лице. Спів урвався, всі дивились на мене зі страхом і цікавістю – що тепер буде?

Дістав камертоном по голові, за вуха потягнутий в куток на горох. Боліло сильно, а ще сильніше опанувала злість.

Додому прийшов з надірваним скривавленим вухом і гулею на голові. Освідчив категорично, що до школи більше не піду. Своє постановлення підкріпив розбиттям дошки, зламанням грифеля і знищенням книжки. Учитель ставить на коліна, б'є, тягає за волосся і вуха! Не піду!

Була у батька поважна розмова з Соколом. В школі стало значно легше, та туди я не вернувся. Небагато і навчився там за два роки.

Прийшов по скінченні учительської семінарії Олексій Полинько, син добрих знайомих батьків. В тих часах повіяв новий, свіжий, здоровий вітер. В минуле одійшли бурси з різками. По селах почали будуватись школи з поширеною програмою науки, з чотирма-п'ятьома роками навчання, з 2–4 учителями, без тілесних кар. Платню учителів збільшено на 50–60%.

Олексій Полинько, милий і добрий педагог, взяв мене в свою опіку і почав приготувлять до середньої школи. Старший на якихось 9–10 років, був одночасно як будь-то і приятелем.

Учив любить природу, її красу, пізнавать життя звірят, птахів, метеликів, бджіл, мурав'їв, жучків. Легко і охоче з ним училося, одкривались нові горизонти і заінтересування.

З великою радістю спіткано вдома моє вступлення до прогімназії, – 6-класової середньої (неповної) школи – і то, до другого класу.

Видно, мав я здібності, коли за 11 місяців проробив програму трьох класів! Це було несподіванкою і для батьків, і для сестер. Тільки коханий Олекса був певний свого учня.

В сірім учнівським убранні, підперезаний лакованим чорним поясом з блискучою бляхою, на картузі срібляний значок школи – схрещені пальмові листочки з буквами “ВП”, – крутився новоприйнятий учень перед дзеркалом, а сестри дивились збоку на малого брата, також як в дзеркало, матінка витирала щасливі сльози. Батько щедро подякував Олексієві. Приятелі якось з пошаною почали до мене ставитись. Притихли і присмирніли, аж дивно було бачить ту зміну, бо нова переміна в відношенні до приятелів зоставалась без перемін.

Край, життя, люди

До літ 14 жив я в місті Верхньодніпровську, на передмісті Литвинівка. Саме місто повітове, невелике, з 5–6-тисячним населенням. 95% становили українці, решта – жида, що держали в руках торгівлю, промишляли деревом, мали 2 лісопильні фабрики і великий паровий млин.

Решта – росіяни, переважно урядовці. Дерево в великій масі допливало Дніпром, а йшло з Білорусії. Білоруси частиною поселились над Дніпром, найшли собі працю при тартаках, з часом цілком українізувались. Звали їх литвинами, а околицю Литвинівкою. З Білорусії приїхали і Лобки. Пам’ятаю понад столітнього діда Лобка, бувшого вояка часів наполеонівських воєн 1812–1814 р. Огромний дідуган з зовсім лисою головою сидів, грівся на сонці та розказував про далекі часи, великі морози і сніги, що набивалися в коротенькі чоботи.

Це все, що мені малому запам’яталось. За його внука Матвія вийшла заміж батькова сестра Марфа.

На Дніпрі була пристань, кругом неї гарний, переважно дубовий ліс. Пам’ятаю величезні осокори, груші, густу ліщину, старі верби. Частини лісу звались: липова, грушівка, діброва.

За Дніпром була Полтавщина. Поромом приїжджали полтавці-тогбочани, щось продавали чи купували. Чогось литвинівці звали їх куркулями, а жида мазепами!

Полтавчани, спокійні і солідні люди, часто являлись жертвою жидівського обдурювання, і то при допомозі литвинівців. В таких випадках були клієнтами батька, котрий, не жалюючи часу, помагав найти справедливість. Жида батька поважали і трохи остерігались.

Взагалі населення міста в 70% були хлібороби на 5–20 десятинах. Великих маєтків було в повіті небагато, а середніх – 30–100 десятин – досить багато. Деякі маєтки мали і по кілька тисяч десятин, а навкруги бувші кріпаки сиділи на 3–5 десятинах і жили в недостатку.

Дальше на південь од Дніпра – хлібороби більше заможні, а управа землі краща. Велику роль в господарствах одіграли німецькі колоністи, де праця на землі була поставлена на дуже високий рівень. Їм належать фабрики, в котрих робляться рільничі машини, показали також п’ятипольну систему. Німці научили користатись з науки і культурного життя. Перші колоністи прибули на запорозькі землі в кінці XVIII віку – і це меноніти, подібні де в чім до баптистів. Мають

дом молитви, де читає Біблію вибраний часово пастор. Люди працьовиті, справедливі, неп'ющі, прекрасні сусіди. Не признають війни і зброї. В військові повнять службу санітарів або охорону державних лісів. Такою колонією був Кічкас – осередок німців на цілу Росію. Тут німці вперше оселились. З часом повсталала на другім боці Дніпра водолічбниця-курорт Олександробад, а в одлеглості двох кілометрів – шпиталь для психічно і нервовохворих “Бетанія”. Обидва об'єкти побудовано за найдосконалішими закордонними досягненнями, в оточенні природних парків з розпланованими доріжками, квітниками, лавками, альтанками.

В двох кілометрах од Кічкаса лежала друга німецька колонія – Хортиця, значно більша. Тут поміщалась волость, центральна школа, добре поставлена, з програмою, вищою од шкіл народних при інших волостях.

Учениці привчались різним господарським працям, учні набували всякого ремесла. Загальний рівень наук відповідав семилітці.

В Кічкасі і Хортиці знаходились фабрики різних рільничих машин, котрі обслуговували свої і далекі терени. Працювали тут фахівці високої кваліфікації, становлячи більшість населення. Заробітки були високі, в залежності од кваліфікації, од 100 до 200 рублів в золоті. Коли платня урядовця середньо виносила 60 рублів, а мало хто діставав 100, свідчить це, що німці високо і справедливо платили за труд! І треба додати, що між фахівцями-робітниками був чималий процент людей талановитих, культурних, з немалою освітою.

Мільйонери-фабриканти не жаліли грошей на розвій культурного життя, спорту, екскурсій. При фабриках були построєні театральні поміщення, де одбувались вистави, концерти, танцювальні вечори.

Тут не було різниці між робітником й господарем, як і при спортових змаганнях. В фабричних поміщеннях часто рядом з токарем чи слюсарем при сталках працювали молоді інженери, сини хазяїна – і на тих самих умовах. Нічим, крім, може, чистішого комбінезону, ці інженери-практиканти не вирізнялись. Тому на німецьких фабриках не було п'яниць, зрештою, їх і не держали.

Колоністи-рільники мали чимало землі; хто мав 60 десятин і вище, звався хазяїном, хто менше – співхазяїном. Німець-рільник широко уживав всякого роду машин чи то до рослин зернових, чи до викопових. Працював поруч з найнятими на сезон (строкові) робітниками. В час праці різнився тим, що на ногах мав дерев'яні ходаки. Робітників кормив і платив добре, хотя ж праці вимагав, як од себе, тяжкої, щоправда, не од сонця до сонця, а 10 годин.

Потяговою робочою силою були коні сильної тяжкої будови – *ардени*, називали їх также бельгійськими.

Корови доброї породи тримались переважно для своїх потреб, як і свині – англійські йоркшири. Так само різна птиця, виборова і породиста. В садах росли всякого роду високої якості плоди, а на огородах – прекрасні овочі. В очі кидалось мало квітів. Тільки при домах-двірцях фабрикантів-мільйонерів цвіли килимами чудові квіти, росли цілі гайки різноцвітної сирені і розкішні кущі роз.

На полях німці сіяли чимало кормової кукурудзи, переважно для годівлі свиней, трохи соняшників, щоб мати свою олію, також кормові рослини для бидла і коней.

Спосіб господарювання перейняли широко автохтони-українці. Тільки коней-арденів заступали воли круторогої сірої черкаської породи, сілось чимало баштанів та провадилась торгівля овець. Німці цим не займались.

Підставовим товаром до збуття було збіжжя і борошно. Сотні тисяч пудів йшло Дніпром за границю.

В Кічкасі і Хортиці працювали великі парові млини, продукуючі борошно високої якості. Високі урожаї всякої рослини дає степовий чорнозем. Тяжкий в непогоду до всякої їзди, а весною до орання, чорнозем степу літом робиться твердий і вигідний до транспорту возами збіжжя, їзди без дороги легкими тачанками, пішої комунікації і велосипедом.

Степ. Овіяний історичною минувиною, оспіваний в піснях і поезії, в музичних утворах, в картинах знаменитих митців, притягав од найдавніших часів увагу тисяч і тисяч людей.

Цим степом, Диким Полем, йшли з азіатських просторів в Європу народи, зоставляючи по собі сліди-пам'ятки. Насипані могили над помершими значними людьми. На могилах стояли камінні, обтесані невірними руками надгробки, припоминаючі людину. Звалися вони *баби*.

Стояли могили од самого Чорного моря по обох сторонах Дніпра, як дороговкази-маяки на всю широкість Дикого Поля.

Пізніше, за козацької доби, на могилах вартували пікети (бакети), виглядаючи пильно появлення татарських загонів в степу.

В разі тривоги на могилах запалювались смоляні бочки, котрі ставились на легких вежах з дерева. Там же сидів і сторожовий вартівник. Забачивши дим, сусідні бекети запалювали свої бочки, а за кілька годин на сотні кілометрів наступав спалах. Одні ховались з добутокм в ліси, печери, до замків, другі збирались спотикать непрощених гостей. Було колись!..

Розкопували могили люди науки, знаходили великі скарби, кістяки похованих мерців, всяку зброю, різні вояцькі речі, глиняні, срібні, а часом і золоті начиння. Ці знахідки дозволяли одкривать загадки історії про минувшину, хто тут жив, чим займався, з ким був пов'язаний в сусідських стосунках.

Скіфи-анти, сармати, чорні клобуки, готи, печеніги, половці, татари. Десь з за Уралу пройшли Диким Полем венгерці і осіли на Дунаї.

Як виглядає степ? Чудово описав його несмертний наш Гоголь, польський великий письменник Сенкевич, багато інших знакомих майстрів слова. В образах, картинах показали степову красу Коссака, Брандта, Куїнджі, Маковський і інші знакомиті майстри мистецтва. Переважно ці картини чи описання показують степ, вкритий буйною травою, квітами, хвилюючою срібною тирсою.

Не можу і не зумію написати про степ, як би хотілось. Попробую показати його в різні пори року, як пам'ятаю.

Весна.

В кінці лютого з півдня дихнув теплий вітер, сонце починає пригрівати. Перші дні березня викликають ніжну травичку на пригрітих горбках, а одночасно виглядає білий квіт шафрану-просфєрену під пролісками. Шафран має корінь-

цибульку в сіточках-сорочечках ясно-коричневого цвіту. Під цими сіточками сочиста біла паляничка, дуже смачна, солодка! Ще день-два теплого вітру і сонця зганяють сніги, степ оживає. Спішать виглянуть на світ Божий тюльпани, іриси, голубі рясочки. Задзвонив високо під небом, оголосив гімн весні жайворонок. Загомоніли струмки по балках, покрили водою степові озера, позливались в річки і побігли будить батька Дніпра.

Засвистіли ховрашки, протер заспані очі байбак і теж задоволено свиснув після довгого зимового сну. Погрівся на сонці і поліз в нору доспати ще трохи. Це запобігливий господар, – зерна з минулого року має ще немалий запас! Прилетіли, забігали, заклопотали шпаки, виблискуючи весіннім металевим полиском убрання. З півдня потяглися громади, шнури, трикутники різної птиці, оживили, наповнили криком землю, води і ліси!

Літо.

Сонце чим даліше пригріває міцніше. Пожовкло, налилось збіжжя, не видно в степу квітів. По горбах присохла, посіріла трава, тільки тирса порушує білими косами в непомітнім рухові гарячого повітря.

Отари і череди перебувають щораз даліше і держаться ближче води. Далеко на горизонті (обрїї) ходять хвилі повітря, а над ними марево дерев, трави – фата моргана!

“Святий Петро насе віці”, – говорили старі люди. Ті хвилі дійсно подібні до руху отари овець.

В гарячій степу тихо, малолюдно. По баштанах при куренях – діди-сторожі. Бережуть кавуни, дині, огірки, кабаки од птиці. Люди можуть всім користатись, діди раді почастиувать кожного, щоб в самоті побалакать.

В сухій траві життя йде своїм правом. Ось малесенька сіра курочка-перепілка пробирається між стеблом. За нею точаться кругленькі малюсінькі сірі м'ячики. В повітрі гострий крик смерті! Завмерла перепілка, скам'яніли, злились з землею кільканадцять її діток... Непомітні вони в натуральнім замаскуванні. Пролетів кібець, пронеслась смерть над дрібними пташиними і звіринками. Найменше порушення не убереже од гострих кігтів і всевидючих очей малого хижака!

Цим разом минуло лихо, по-своєму одізвились перепілка і повела десь в просо струмочок оживших дітей.

Появляється тїнь над завмерлим гарячим степом. Робе круги щонижчі і падає в якесь провалля чи байрак.

Не пройде кільканадцять хвилин, як в той байрак злетиться ціла громада шулік (каня). Це санітари степу.

Перший побачив лежачу тварину. Жива чи мертва? Ще придивився і переконався, що мертва, кинувся вниз – має чим поживитись. Інші шуліки за десятки кілометрів спостережуть характерний рух першого вниз і злетяться, певні, що буде щось і для них з'їсти.

Небагато часу пройде, як з паддини зостануться самі кості. А ще за день-два будуть блищать одполіровані найдокладніше, без атому м'яса, жил і жиру. Муравки візьмуть своє.

Проїде віз часом. По конях зостанеться гній. Одразу там впадуть чорні жуки. Великі це труженики! Нароблять вони круглих, досить великих кульок і починають котити в різні сторони, далеко од дороги. Один спереду на себе, другий попихає. Виберуть підходяще місто і починають вигрібати досить глибоку норку. Працюють при тім на зміну, послуговуючись твердою роговою пластинкою з зубцями над ротом.

В готову дірку впихають кульку, загрибають, маскують і летять робити другу порцію. Спішать, щоб інші не розтягли. Пізніше всередині кульки виросте потімок, забезпечений харчами на потрібний час.

Де трава низька, рано можна побачити росу на густій сітці павутиння, в формі широкої лійки. Дірка цієї лійки глибоко входить в землю. Спішить десь працюючий жук, не спостережеться, звалиться в лійку, вигрібається, трясє павутиною.

З дірки вискакує великий павук-тарантул, вбиває в нещасного жука міцні щелепи, убиває ядом. Висмокче свою здобич і викине геть за лійку порожній панцир. Павутиння липне до всього, що впаде: комаха, муха, бджола. Всі стають поживленням чатуючого хижака.

Для людини тарантул також небезпечний! Пам'ятаю, як був малим хлопцем 4–5 літ, ввечері прибігла з плачем моя опікунка Оксана.

Вийшла босо на толоку і укусив її в великий палець павук. Піднялась тривога, послали по “знаючого” діда Лушпія. Палець був напухший, червоний. З страху чи болю плакала Оксана. Дід прибув дуже скоро, оглянув палець, перев'язав рушниками ноги вище ступені і під коліном, теплою водою з зіллям, що приніс з собою, промив ранку, трохи ще надрізав, перехрестився і почав висмоктувати та спльовувати кров'ю. Щось при тім мурмотів – “шептав”.

Потім промив ще раз ранку виваром, зав'язав полотняним шматом. Заявив, що все гаразд, а треба промивати одваром ранку яких два дні. Добре під'ївши і підпивши, одержав гонорару два срібних карбованці: “Будуть нові штани!”

Дід Лушпій запав назавше в пам'ять. Велика, як макітра, і цілком лиса голова, малі, близько посаджені очі, великий довгий ніс, широкий на трохи піднесенім кінці, брови як куці, вуси щетинясті, довгі, повне червоне лице. Завше чисто убраний, поважний, будив поважання, а у мене – цікавість і страх.

Ходив з грушевою палицею повагом, якби одміряв шаги. Завше в чумарці. Зимом в теплій, літом в легкій.

Рано другого дня Лушпій прийшов, змінений до невпізнання. Половина лица припухла, око як щілина, рот перекошений, сивий вус стирчить наперед угору!

Оказалось, що в куточку рота мав дід ранку – заїду. Там попала частинка яду і так його обрядила!

Достав на промивання пляшку горілки, немалий кусок сала, паляницю хліба, часнику і карбованця: “Буде і на жилетку!”

Подякував і пішов прямо в садок. Там, під грушею, прослав на траві чумарку, поставив пляшку, сало, хліб і часник, пошукав чогось в кишені, а вгляdivши мене здалека, казав принести ножа. Потім приглядався, як дід лічився. Попи-

вав він з пляшки, робив рухи щоками, як би полоскав і ковтав: “І внутренності потрібують!”

Коли пляшка була порожня, хліба і сала зосталось мало, а головка часнику зникла, дід поклався відпочивать.

Був дід ще раз. Обдивився ногу, дістав свою порцію ліків і знову пішов під грушу. Цим разом за ним не ходив. Лице йому одпухло – видно, допомогло полоскання, Оксані допомогло його лікування.

Колись зайшов далеко в степ, де не ходила ніяка скотина, а росте багато колючих великих будяків. Було навкруги глибоке провалля з завше холодною водою в криниці. З трудом вибравшись нагору од криниці, здалось мені, ніби заєць швидко побіг між бур'яном. В тім місті, де повинен був лежать заєць, був витоптаний бур'ян, якби коло широке на два метра і біле од “гуано”. В середині вигребена ямка, примітивно прикрита травою. Це гніздо *стрепета* – степового струся. Це дуже чутка і острожна птиця з сильними ногами бігуна. Живе в парі, не збирається в громади, як побратимчі дрофи, значно менший. Під бородою має звисаючі сережки. Коли висиджуються молоді, одне стоїть на сторожі, а друге властиво бігає навколо і зоставляє сліди.

Розказував старий дід Лисенко, що од молодого віку до старості був підпаском і личманом при вівцях, чимало цікавого, чого за моїх часів не траплялось. Гарно грав на сопілці.

Водився в степу великий гад *полоз*. Був довгий, понад три кроки. Як гнався або утікав, то голову держав над травою, а була блискуча, як начищений метал. Міг догнать коня і збить з ніг.

Водився *полоз* до останніх часів на порогах, в скелястих печерах, на диких островах. Швидко плавав і любив воду.

Кінчається літо. На полях в копах зібране збіжжя, на баштанах многі тисячі кавунів і динь. Сонце пече немилосердно. Величезні горби зводять снопи в скирти або в клуні. Кожен час дорогий!

По стерні ходять громади дрофів. Птиця сторожка, до себе не підпускає. Це найбільший птах степу. Саме тепер вона набирає жиру, ваги, ходить помалу, здалека подібна до стада овець. М'ясо має біле, смачне, як індик. Вагою доходить до 20 курей.

Замітивши щось підозріле, одлітає. Як журавлі, дрофи мають виставлену сторожу. Щоб підняти вгору, розбігаються по землі. Бігають дуже добре.

Звезено з поля снопи, кой-де дим і курява при праці парових машин і віялок. В величезні скирти складається солома, готове зерно звозиться в закроми. Звезено кавуни, кукурудзу, зібрано гарбузи, по стерні пішли вівці і скотина. В степу і на межах круглі великі громади колючого *кураю* – перекотиполя. Великими громадами збираються шпаки, куріпки, перепілки. Вони тепер одпаслись, тому тяжкі. Чується скоро переміна, стелеться далека дорога.

Надійшла осінь.

Ховрахи і байбаки поповнюють свої підземні запаси, не чути їх веселого посвисту. Недовго покладуться спать до весни.

Заорані і засіяні лани жита та озимої пшениці. До хлівів і загород зійшли вівці і корови. В теплі краї (вирій) потяглась птиця.

Стежать старші люди, як і коли одлітають по черзі пташки, низько чи високо летять, чи довго на Хортиці одпочивають журавлі і гадають, яка буде погода в скорім часі, яка буде зима.

По цих і інших прикметах угадують докладно, не помиляються.

Тим часом на деревах по балках та байраках листя міняє свій цвіт. Золотом жовтіє клен, червоно міниться дуб, буріє ліщина, ще зеленіє верба, лоза та ясен. Всі цвіти перемішані, а між ними кущі калини з кривавими китицями та бузок з темно-ліловими. Пишно, красочно в цю пору до “бабиного літа” серед дерев!

Осінь починається, коли десь по низинах перестане кричати деркач – це значить, пішов він в похід!

Природній пішохід, деркач робе сотні і тисячі кілометрів по землі. Десь коло Чорного моря пристане до другої громади, переважно перепілок, і з ними полетить через моря в вирій, зимувать в теплі краї. З боку дивлячись, трудно повірити, щоб деркач міг далеко летіть. Ціле тіло висить вниз, крильця працюють, як у жука, часто-густо, здається, ось-ось упаде вниз!

Повіють з півночі щораз холодніші, міцніші вітри, нанесуть, нагонять хмар. Зірвуть з дерев останні листя, зіб'ють з міста курай-перекотиполе і покотять на південь аж до моря. Виповнять ним провалля і зарослі тернами байраки.

Починається пора осінніх дощів. Звірина і птаство, що осталося, зникне-поховається. Степ розмокне, розм'якне, зробиться не до проїзду – навіть легкої тачанки коні не потягнуть. Пішому липне пудами чорнозем і одриває підощви.

Смутно тоді в степу. Хутори-оселі одрізані од світу. По норах і нетрях поховалась звірина. Дрофи і куріпки збираються коло скирт соломи, серед непролазної тернини. Життя якби замирає на якийсь час...

Сіра земля, сіре небо, темні непривітні хмари, падає і падає дощ. Здається, і кінця йому не буде! Смутно і непривітно в степу...

Однак небо починає потроху прояснятись. Зникають помалу хмари, вітер тратить вологість, приносить заморозки. Земля покривається чимдалі твердішим покровом.

Зеленіє весело озимина. Появився там зайчик: пасеться, часом стане стовбиком, поведе вухами і кинеться бігти невідомо куди і чого. Може, замітив недалеко лиса?

Хитрий Микита скаче по стерні то в ту, то в другу сторону. Йому не до зайчика, на те має час. Тепер лис *мишкує*! Рухи у Микити легкі, граціозні, неомильні! Мисливий, мудрий, знаменитий. На всяке полювання має свою пору і спосіб. На миші, куріпки, зайці. Не дарує необережному ховрахові і байбакові літом.

Степ набирає руху і життя.

Хлібороб вийде в поле глянуть на зеленіючу сочисто озимину. Візьме і рушницю на всякий випадок: може, що трапиться застрелить.

Мороз кріпшає, з північного сходу веселі хмарки приносять перший сніг.

Надійшла зима.

Погода щодалі робиться морозніша. На сонці іскриться пречиста пелена снігу. Степом починають пробігати санки.

Люди одпочили після трудів, їдуть до міста, родичів, знайомих. По хуторах молодь улаштовує вечорниці, заведе знайомості, парується. Старші збираються при столі, ведуть бесіду про господарство, новини, політику, за чаркою обговорюють всяк плани на майбутнє. І так од хутора до хутора мчать санки, чується спів, музика, сміх, жарти!

А звірині це пора трудна. Зайчиком трудно одгрібати сніг з жита. Під снігом лисові немає як мишкувати. Тепер він вночі підкрадається до куріпок. Часом, змиливши собак, при сприяючому вітрові навідається в курятник.

Господині тоді довго згадують такий візит і бажають Микиті всього найгіршого. А він, буває, і вдень десь коло небомолоченого проса чи пшениці схватить курку чи качку! Господарський пес його вітроногого не дожене!

Тоді уже і господарі лаються, щоправда, не так люто, як баби. Більше тут признання мудрості і одваги. Буває, степом проносяться снігові бурі-урагани.

Маси снігу з великою швидкістю і силою непереможно несуться вперед. Видимість зникає. В мешканнях запалюється світло. Всі байраки, провалля наповнюються снігом. Часом сніг занесе цілі оселі, набивається на стріхи, в клуні, загороди.

Тоді людям в подорожі загрожує смертельна небезпека. Тільки сильні коні, підлягаючи інстинктові, можуть часом довести подорожнього до людської оселі.

Степи рідні, кохані! Які ви чарівні і прекрасні, весною і літом! Повні життя, краси і таємниць! Смутні і сірі в осінню дощову пору. Утекло з вас тоді все живе. Навіть курай-перекотиполе покинув вас...

Зимомо іскриться на вас пречиста біля снігів, дзвенить спів, музика, сміх і радість.

Грізні ви, степи, в часі бур-ураганів!

В різних обставинах, в різних околицях людина чується інакше. В горах чуває свою малість, зникомість серед могутності природи. Людина одчуває зв'язаність, таємну небезпеку, обмежений рух. Має також обмеженість руху.

В лісі, мимо краси і очарування, чувається таємничість, несподіванка, непевність в порушанні.

На морі, при неограниченім просторі, людина цілий час чуває погрозу бурі, глибини; не має почуття певного міста, де можна опертись, і чує свою малість. В бурю опановує людину повна безрадість.

Розуміється, що це не відноситься до морців. В степу не чується зв'язаності в безмірнім просторі. Тут краса гри всіх цвітів, тут певність руху, почуття волі, незалежності. Людина йде де і куди хоче, одпочиває коли і де хоче.

Тут майже немає таємниць, ніщо не зв'язує, не пригнічує.

Надмір цих всіх переживань викликає дивний настрій потягу за видимі границі обрїю в далекі незнані краї. Виповнює доверху почуттям вищої щастливості, переливає мелодією пісні, не раз без слів. І сама мелодія родиться сама по собі!

Над людиною весною, літом і зимою блакитний купол неба, вночі там блищать мільйони зірок. Панує нічим не порушена тиша.

Краса і воля!

Заховані скарби великих можливостей, народжені неограниченим простором, великі запаси затаєної енергії.

Дніпро

По дорозі до Чорного моря несе свої води старий батько рік Бористен-Славути-Дніпро. Ділить він Україну на дві частини – Правобережну і Лівобережну.

Після Волги і Дунаю третя ріка в Європі. Дніпро приймає по дорозі багато більших і менших річок, з котрих Прип'ять, Десна і Березина судоплавні. Послідній значніший доплив є річка Самара, а вливається вона з лівого боку навпроти колишнього Кодака – тепер південної частини Дніпропетровська. Од гордої грізної кріпості не зосталось ніякого сліду.

Од впливу Десни Дніпро має середньо кілометр ширини, пливе спокійно і величаво.

Весною розливавсь широко, заливав переважно нижче Лівобережжя, могутній і грізний. Здавалось, немає сили, що могла б спинити і затримати ті великі непереможні маси води. Повноводний і глибокий, Дніпро здібний був до плавання досить великих пароплавів і берлин з грузом 1 000–1 200 тонн, починаючи од Києва. Та не надавався до регулярного плавання на всій довжині.

Проти сили води стала непорушна сила – камінь-граніт! Од Самари вниз на 10 кілометрів поперек ріки дев'ять разів перегородили її пороги.

Величезні скелі, розкидані на всю широкість ріки, густо перекривають її води, затримують, піднімають, заставляють відступити.

Дніпро в гніві гримить, шалено кидається на перешкоду, мчить воду з огромною швидкістю між скелями, переливається через нижчі, піниться і оппадає каскадами вниз, напружує сили, якби хотів зіпхнути набік, одкинути ворога. Темна, похмура громада, одначе, непорушна. Така перешкода-пориг має довжину од ½ до 2 км, а називались Кодацький, Сурський, Лоханський, Ненаситець-Дід, Будило, Дзвонецький, Таволжанський (Вовничка), Лишний, Вільний, або Гадючий.

Чимало було на Дніпрі ще *забор*, коли скелі виступили з правого берега та перекривали якусь частину ріки. Мало то місто вище Канева, коло с. Бучак, нижче Тарасової могили, коло Прохорівки, під Кременчуком, Верхньодніпровськом, коло Романівки, перед Дніпропетровськом. Забори були також небезпечні для пароплавів, а особливо проходу великих мас дерева. Дуже пильно і старанно такі міста ознаковувано сигнальними знаками – *кучами*, а вночі горіли огні, червоний і білий, показуючи безпечні сторони проходу.

Що 8–10 км на березі стояла будка, при ній 2 човни, запасні кучі, розвішена невелика сітка. Жив тут *кужник* з помічником. Знані були *кужники* з Келеберди, знакомиті *рибалки* і *майстри човнів*.

Пороги були неможливі для проходу всяких суден. Єдине: весною в високу воду сплавлялись невеликі партії дерева і берлинки. Нижче Дніпропетровська, в селі Лоцманська Кам'янка, жили досвідчені провідники-лоцмани, котрі проводили судна і плоти через пороги. Кам'янка існувала ще з часів Запорозької Січі, а теперішні лоцмани – безпосередні козацькі нащадки – мали отамана.

В Дніпропетровську була річна дистанція, котра відала лоцманами і визначала платню.

Од давніх часів будувалися коло порогів обводні канали, розбивалися пороховом скелі, планувалися каскади.

Деякі пороги менші. Кодацький, Сурський були трохи прочищені. Канали обкладались великими каміннями, а корито мало 25–30 метрів ширини. Весною похід криги вивертав “стінки” в каналах, так що треба було щороку їх направлялять з великим трудом.

Тільки камінь-скеля оставався в стінці непорушеним. А на Ненаситцеві канал так і не дався направитись.

Навіть при найбільшій воді потрібна ясна спокійна погода без найменшого вітру. Часами треба було чекать по кілька, а навіть кільканадцять днів на безвітряний день.

Хотя ж лоцмани горілки не цурались, в свята пили, одначе більшість була неп’ющих. В часи праці на ріці горілка виключалась. До порогів ще вернись пізніше, опишу докладніше, як сам бачив.

Півтора кілометри од Вовчого Горла починається острів Хортиця, ділячи Дніпро на 10 кілометрів. З лівого боку берега скелі круто повертають і зникають, творячи широку долину – урочище Сагайдачного, а далі – степову рівнину, що лагідно знижується до берега. Тут лежить, розкинувшись на величезних просторах Запоріжжя, колишній Олександрівськ.

Хортицею володіють 50 німців-колоністів. Мають орної землі коло 1500 гектарів та стільки ж займають луги, ліс, п’ять озер і каменоломів. Великий Тарас сказав: “А на Січі мудрий німець картопельку садить!”

Правда те, що садить картопельку і що мудрий. Що можна було зберегти, зберіг, не дав знищить берегів мальовничих скель, розвів кількасот десятин прекрасного лісу, на лугах посіяв кормові трави високих сортів, озера розчистив, розвів сазанів, коропів королівських, линів та лящів.

“Хортицьке ошество охорони природи” мусило боротись з купцями-спекулянтами, котрі знищили немало чудових мальовничих кутків по другім боці. Скалічено тоді урочище Сагайдачного.

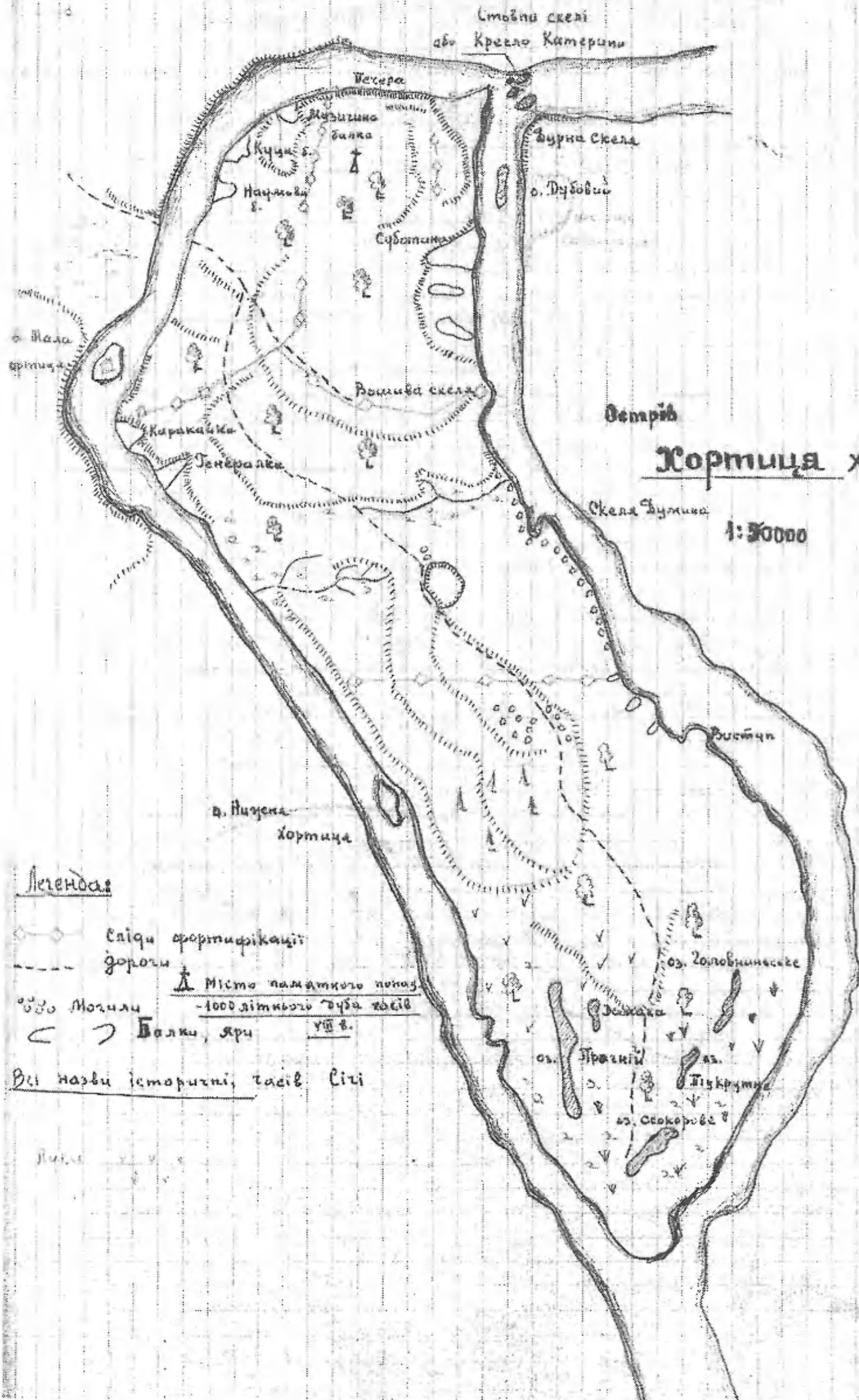
Колись росли на Хортиці багатівкові величезні дуби. Знищено їх цілком в кінці XVIII віку. З тих дубів побудовано Чорноморський флот.

Кількадесят тисяч тих великанів, одначе, затонуло і спочиває на дні Дніпра десь коло Херсону. Доховалось було тільки два: один в Кічкасі – більший, і в Хортиці менший, що і тепер росте.

Кічкас, а з ним все, що росло, покрито кількадесятметровою товщею води славного Дніпрельстану.

Я ще пам’ятаю неймовірної ширини гнилий пень дуба-короля. Стояв він на високій північній стороні острова коло Куцої балки. Рядом з пнем був плескастий камінь з темного граніту.

На цім камені були сліди людської праці. Подібний був до столу з рівчаками. Камінь мав коло двох метрів довжини, коло метра ширини. Над землю виставав до коліна.



Хортиця XIX в.

1:50000

Легенда:

- Сліди фортифікації
- - - - - дороги
- o o o o Могили
- ⌒ Балки, яри
- ▲ Місто пам'ятного походу - 1000-літнього гуча часів VIII в.

Всі назви історичні, часів Січі

Б
Ж
Ж
І
В
О
Ц
Я
С

Як подавали старі люди, що чули од таких же старих, а ті ще од старших, – це було місто, де вояки-скандинави, або варяги збирались дякувати богам за щасливу подорож через пороги або удалий похід на Візантію, повертаючись. Камінь був олтарем.

Це має наукову підставу. Під тонкою верствою землі лежать вугілля і попіл. Знаний етнограф Новицький Яків Петрович, добрий знайомий Андрія, про це споминав.

Будучи на тім місті, не найшов я ніякого сліду. Може, камінь-олтар десь в музеї, а може, який невідомий вандал побив його та ужив на будову.

Так було зроблено з характеристичними старими камінними хрестами на козацькому кладовищі.

Куди ділась чудовна часовонька-пам'ятник на могилі остатнього кошового отамана Запорозької Задунайської Січі Йосипа Гладкого?

Що сталося з мраморною плитою з віршем Шевченка “Б'ють пороги ...”, що на тій могилі лежала? В музеї Запоріжжя того нічого не бачив! Невже знищила те все сліпа темна сила вандалізму?

Нижче Хортиці лівий берег творить низину, прорізану многими протоками, котрі творять сотні більших і менших островів. Ця низина тягнеться понад 40 кілометрів, а в ширину до 12 км.

Це є славний *Великий Луг*.

Колись запорожці співали: “Ой Січ мати, Ой Січ мати, а Великий Луг батько!..”

Чим же заслужив Великий Луг таку пошану? Заслужив тим, що водилося в нім незлічена многість риби, водяної птиці, звірини: на островах росло різне дерево, потрібне до будови будинків і човнів. В тайниках хранилась військова скарбниця, знана тільки найбільше заслуженим, переховувався запас зброї.

В небезпеці Великий Луг був надійним містом, де козаки були невловимі і непобідимі.

Весінні води покривали всю низину, крім вищих островів. Літом з моря очерету та оситнягу піднімались під небо височенні тополі, верби, осоки, вільхи, в'язи, трохи менше дубів і де-не-де біліла береза. Дикі гуси, різного роду качки, баклани, кулики, чайки мали тут свій рай! Водились тут видри, дикі свині, щоправда, небагато, дикі коти, лугові невеликі вовки. Навідувався і лис. На островах було багато гадюк, вужів і жовтобрюхів. На сході границею Великого Лугу була річка Конка, інакше – Конські Води.

Такі були мої сторони, так їх пам'ятаю і списав як умів.

* * *

Як раніше споминав, жили ми спочатку в Верхньодніпровську. Батькам було ближче до своїх рідних, а особливо мати не хотіла рушати з міста, де ми всі народились.

З цим в'яжуться і те, що батько не був створений на господаря. Мав якісь обов'язки громадські, десь їздив, довго не вертався. В Кічкасі господарство було в оренді, дім наймувала пошта.

Їздив і я з батьком в Кічкас і Олександрівськ.

Тут перший раз почув про стару бувальщину тих міст, про Січ і запорозьких козаків. В Олександрівську було старе козацьке кладовище з кам'яними хрестами оригінальної форми.

На тому кладовищі похоронено посліднього кошового отамана Запорозької Задунайської Січі. На бронзовій плиті, вправлений в кам'яну капличку, був напис: "Здесь похоронен последний Кошевой Атаман Запорожской Задунайской Сечи, генерал-майор Осип Михайлович Гладкий, козак Платнеривскаго куреня". Під капличкою лежала велика плита білого мармуру, на котрій викуто і золотом наведено вірш Шевченка "До Основ'яненка", "Б'ють пороги..." до міста з заклинком "Вернітєся!" Казав мені батько прочитати напис голосно.

Тоді побачив в його очах сльози. Об'яснив мені, як Січ перейшла за Дунай, коли повернулась. Спомнив недобрим словом царицю Катерину, що казала знищить Січ. Дивно було почути те слово у батька, людини глибоко релігійної, що уважав царів за помазаників Божих!

Тепер, видно, почуття образи і несправедливості викликало гнів у козацького нащадка. Часи були ще не забуті, свіжі.

Наука давалась мені легко, вироблявся гарний почерк, що подобалось дуже батькові. Були труднощі з церковнослов'янською мовою. Але тут мусив старатись, бо цей предмет, як і Закон Божий, мусив знати дуже добре.

До третього класу перейшов легко, з нагородою.

По жнивях вийшла заміж Оксана. Як молодший брат, за стародавнім звичаєм дістав я од пана солідний викуп, аж 10 карбованців!

Як на мій вік, це була поважна сума. Довго їх не міняв, лежали сховані в знаному тільки мені одному місті. Саме кінчилась війна з Японією. Було неспокійно, десь на фабриках, заводах, на залізницях, деяких урядах почались забастовки: працівники вимагали більшої платні, кращих умов праці. Малоземельні округи вимагали землі. На Київщині, Волині, Полтавщині запалали маєтки. Уряд кинув військо до наведення порядку: переважно кінноту, а найбільше донських козаків.

Шибениці та нагаї, масові арешти з трудом опановували положення. Наповнились тюрми. Валки людей потяглися в сибірські каторги. В відповідь революційні партії застосували терористичні акти. Убивались губернатори, чини поліції та жандармерії. Почались напади на банки, скарбниці, уряди. Життя ставало тривожним, закованим.

Тоді поліція кинула в темні маси провокацію, що у всьому винні жиди! Хотять вони скинути царя, забрати власть, а народ поневолять! Вони ж і Христа замучили, розп'яли! Духовенство в більшості помагало поліції.

Прокотились погроми в городах і містечках. Згинуло тоді багато ні в чому не винних людей. Ті ж самі грабіжники-погромщики злякались свого діла, притаїлись.

Нікого за ці погроми і жертви не покарано!

Всі ці події змусили уряд трохи де в чім поступитись. Царським маніфестом оголошено вільність слова, друку, сумління, зібрань... покликано Державну Думу з представників всіх верств народу. Перший раз тоді почув, що соціал-демократи

боронять справу робітників, соціал-революціонери – селян. На моїх однолітках і війна, і заколот збудили войовничий дух. Хотілось перш за все стрілять!

Тоді-то я витяг з сховку золоту монету та почав розглядатися за чимось підходящим.

Купив потаємно рушницю з переробленим замком з кременю на пістон. Набув запас пороху, дробу, пістонів. Все це приховав на якийсь час та почав ждати оказії. Перша четверть в науці випала добре. В третім класі дійшли нові цікаві науки: природа, історія, географія, креслення та геометрія. Подобалось мені дуже, присвоювались легко.

Батько виїхав до Різдва з дому, прийшла оказія пострілять. Почалось спочатку непевно, з страхом. Рушниця стріляла гучно, дріб летів далеко. Ходилось в ліс, над Дніпро, в степ.

Почала шкандибать наука. День, два, а то і три на тиждень не ходив до школи. Наслідки відомі. Думалось, присяду – дожену. Не догнав.

На Різдво приїхав батько, приїхав Андрій, що тоді працював в Маріуполі над Азовським морем. А у мене в свідочстві тільки Закон Божий “5” та історія “4”, решта – двійки... Як тут показати, чим похвалитися?

Мама нічого не догадувались, тільки часом дивувались апетитові.

В кінці свідочство знайшлося в руках батька, потім – Андрія. Були заскочені і здивовані! Хлопець не хорував, має вовчий апетит, добрі здорові рум'яні на лиці, гарно вчився, а тут така халепа! Щось тут є! Почався допит, батька обманювати не годилось...

Принесена одностволька з усім припасом була знищена. Для порядку треба було розпинати і запинати штанці. Навіть не боліло, в роботі був легкий шовковий поясок. Так соромно ж?!

На тім справа тим часом кінчилась. Мати навіть дала щось смачного “бідній дитині” та Галя, співчуваючи, витерла очі.

Свята як завше урочисті, веселі. Колядники, гості. А мене мучить совість та непевність: що воно буде?

За три-чотири дні батько при Андрієві одізвався до мене так: “Видиш, Ніка, треба рішити, що з тобою робити? Учитись не хочеш, аби, дїставши науку, вийти в люди. Рішили ми учить тебе ремесла. На ріллі не працюватимеш, бо те Андрієве. Ремесло – теж добре діло. Знаєш кривого Семена Сипала? Знаменитий швець, може, підеш до нього в науку? А може, підеш до Ямбурга, там довго і добре учать на ковалів, слюсарів, токарів, малярів. Вибирай, що тобі подобається”. Андрій мовчав і дивився на мене. А я чув, як палає лице і щось хвата за горло. “Буду учитись! – вирвалось благальним криком. – Якби тільки до іншої школи!” “Будеш учитись?” – “Буду добре учитись!” – “Ну, гляди! Учитимешся добре, все будеш мати, а ні – повезем тебе до Ямбурга!” Про сей таємничий Ямбург говорилось з тривоною.

Тоді озвався Андрій: “Поїдеш зі мною в Маріуполь. Щоправда, з таким свідочством не охоче приймають учнів, та якось зробиться. Мені теж буде веселіше. Тільки сраму не зроби!”

Так попав я над море в портове місто. Як казав Андрій, прийняли мене пешохотно, умовно. Проте дістав прегарний гаманець, нове шкільне всяке приладдя, наприклад, фарби і пензля.

Мешкали ми у заможних греків, гендлярів готовим убранням, звалися Тома Фектист Семенович і Катерина Миколаївна. Мали двох синів – Костянтина, коло 25 літ, Митрофана 20 літ і дві дочки – Катерина, літ 16, і Мотя мого віку. Люди були добрячі. Господиня по-російському говорила слабо. Домовою мовою була гречеська.

Море зробило на мене враження безмірністю простору, а вода – прикрим солоно-сірчанним смаком.

В школі посадили на задню лавку, серед старших хлопців з слабим поступом в науках.

Звичайно, як “нового” прийнято з зацікавленням та взято на пробу. Носив я тоді малий чубик спереду. Він і пішов на пробу. Завше знайдеться в кожному класі кілька хулігануватих хлопців, які шукають об’єкту вигруження своїх інстинктів.

Власне, на мені почали пробувати свою винахідливість: той потягне за чуб, другий штовхне, ніби нехотячи, попхне, проїдеться рукою по лицю.

Не був я слабеньким, хоть молодшим, – почав боротись, щодалі енергійніше. Звів не одну бійку на втіху цілому класові. Тим, що не бігав на скаргу і не плакав, почав знаходити навіть оборонців-прихильників.

Кінчалось докучання, коли клас з узнанням поставився до перемоги над сильнішим і більшим хуліганом. Удалось його повалить і змусить до просьби одпустити. По якимсь часі став навіть мені прихильним.

Завдання я виконував пильно, часто викликався до таблиці. Відповідав завше добре, і в недовгій часі дістався на передню лавку поруч з спокійним білявим хлопцем Чупахіним. Звали його “кацап”, був сином капітана пароходу.

Зжився я скоро з цим симпатичним хлопцем, ходив до нього в порт, бачив там великі морські пароплави, що грузились переважно пшеницею. Разом ловили бичків, котрих було нечисленна многість, а були ненажерливі і ловились легко.

Тут до моря вливається річка Кальміус. Над нею великий металургійний завод Сартана. До нього русло ріки поглиблене і широке, доступне до морських кораблів.

Дома було непогано. Їда смачна, апетит дописував. Покій гарний, світлий, чистота непогана. Ніхто не перешкоджав, нікуди і не тягло.

На перших порах Андрій справджував мені зошити, перевіряв задані уроки. В щоденнику появились “4” і “5”. До таблиці виходив щораз менше. Старався всіма силами, щоб здержать слово, дане батькові.

Перший раз побачив українську книжку. Був то збір віршів “Розвага”. Дуже сподобались ті вірші в рідній мові. За “Розвагою” прийшла “Енеїда”, дрібні оповідання Франка, а перед усім “Кобзар”!

Ці книжки були для мене любимою забавою, на котру тратив весь вільний час після шкільних занять.

Певного разу Андрій повів мене до кіна. Звалось воно тоді *ілюзіон*. Враження було колосальне! Живі люди, хвилює вода, вітер хилить дерева, бігають собаки! Дивився б і дивився! Потім уже і сам ходив, було недалеко.

Маріуполь був городом великим, торговим і промисловим. Жило тоді в нім коло 50 000 населення. Багато великих магазинів, кілька середніх шкіл, багато скверів, великий парк, вулиці широкі, рівні.

Не було ніде колодязів з доброю водою, крім одного великого. З нього воду розвозилось величезними бочками, а візники звались водовозами.

Було багато незнаних раніше овочів, смачних та дешевих: гранати, корольки (мандаринки), айва, кизил, мушмала, різні сорти винограду. Все це привозилось з Кавказу, Турції, Греції.

В Маріуполі зовсім не було жидів. Гандель був у руках армян та греків. Це були так спритні торговці, що жид помер би з голоду! Завше з усміхом, смішно ламаною російською мовою, весело поблискуючи чорними очима; обидві ці нації створені для торгівлі. Уміють продати щось навіть непотрібне, заховуючи поважний незалежний вигляд. Навіть не настирливі: хочеш – купи або не купи. Армяни мали величезні носи!

Несподівано приїхав до нас батько. Було це в кінці III четверті перед Великодніми святами, щоб забрати мене додому. Саме тоді вся школа говіла, а я вертався з сповіді. Щоб скоротити дорогу, пішов через незабудований великий пляц, весь порослий кущами та високим посохлим бур'яном.

Повний радості, прихильності до всіх людей, побожно настроєний, несподівано побачив перед собою Артюху! Це був хлопець-хуліган остатнього сорту. Не раз прийшлося бачити, як він бив слабших, уживав найплюгавших виразів. Завше старався зійти йому з дороги, а він не раз пустив за мною якесь огидне слово і нахвалявся побити. Був трохи старший і вищий. Кинувся Артюха на мене з-за куща і ударив каменем в голову, вчепився в блузу і, лаючись своїм звичаєм, ударив в груди.

Де дівся попередній настрій! Опанувала невгамована злість. Ніколи ні перед тим, ні потім не мав такого скаженого бою! Кінчилось тим, що Артюха остався лежати з розквашеним носом, розбитими губами, може, що й здивований несподіваним належним йому опором та карою. Плакав якимось жалісно. Кричав при тім, що більше не буде нападати і лаяться. Утік. Видно, в його підлуватій натурі було серце заяче!

В блузі були в мене обірвані гудзики, з голови показалась кров. Вона в мене якось скоро присихає.

Зразу промив голову і лице в кориті, де поїв коні Константин, причесався, трохи посидів і побіг просити Катю або хазяйку скоріше пришити гудзики. Вбігши в кімнату, побачив батька і Андрія!

Забувся про немилу пригоду, кинувся вітатися з дорогим гостем. Після радісного привітання батько питає: “А як там у тебе з Законом Божим?” – “П'ять!” – “Ну, коли п'ять, маєш за це!” – і дає мені часи з срібним ланцюжком. Мій перший власний вимріяний дзигарок! Забув і про гудзики...

По обіді пішли ми до недалекої фотографії Стояновського зробити на пам'ять світлини. Заховалась вона до сьогоднішнього дня. На ній видно ланцюжок, що спускається зверху над бортом блузи, і видно тільки один гудзик. Тоді, оглядаючи фото, думали всі, що я розіпнув блузу, щоб було видно ланцюжок, ще й сміялись.

На другий день приніс я свідоцтво. Сам не вірю: з руського та арифметики по чотири, а решта п'ятки! Навіть з рисунків. До мого гарного гаманця помандрував новісінький срібний карбованець та такі ж два полтинники.

На свята поїхали ми втрюх додому. Багато було радості та гордості! Галя дивилась в брата, як в образ! З почуттям задоволення і якоїсь пихи приймав оказуване признание. Андрій пробув три дні, а я – тиждень і вертався сам знайомою дорогою.

Тепер ще пильніше прикладався до наук. Андрій перестав мене пильнувати. Роздзвонилась весна птичими концертами, чарівний май наситив повітря запахами квітів, в теплих водах моря почалось купання. Вода така густа, що плаваєть-ся поверху, тіло не тоне. Гаряче південне сонце сушить одразу, тільки вийдеш з води. На тілі дрібнісінькими кристалами виступає сіль. Близився кінець шкільного року, далі – екзамени.

Своєму приятелеві Вані Чупахінові я поміг стать в ряді кращих учнів, до того був в середняках. Взагалі нікому в помочі не одмовляв.

Чекала мене радісна несподіванка. Моє свідоцтво мало п'ятки з усіх предметів. Рада педагогічна постановила перевести мене до IV класу з першою нагородою і звільнить з екзаменів!

Не можна виразить того, що переживалось. Задоволення, вдячність, радість і гордість. Народилось почуття певності своїх сил, віра в майбутнє. Прийшлося в тім часі пережити цікаву, небезпечну пригоду. Маючи час до закінчення шкільного року урочистим актом, пішов я до Чупахіна в гості трохи проробить разом щось до його наступного екзамену.

Ваня, вдячний за поміч, запросив покататись баркасом під вітрилами. Міцний човен-баркас легко понісся під лагідним береговим вітром, Ваня управляв вітрилами справно, баркас повертався і їхав проти вітру! Це була цікава новина, на Дніпрі їздилося з одним прямим вітрилом, з вітром на один і другий бік, проти вітру не умілось.

Ця новина мені дуже подобалась, сказав про це Вані, а той скерував човна од берега в море. Було під вечір, од берега подуло міцніше, баркас набирив більшої швидкості, розрізав хвилі, нісся як на крилах. Хвилі ставали вищі, вітер міцніший, почало нас покроплювать.

Берег був далеченько і потемнів, в порту запалились світла. Ваня почав повертатись до берега, баркас заколихало, хвиля ударила в борт – і одразу облило нас водою! Зробилось страшнувато.

Ваня знову випровадив справно човна з вітром і почав повертатись до берега з другого боку. Вітрила залопотіли, щось затріщало, знову баркас вдарила хвиля, нова порція води хлюпнула на нас і в човен. Хотя ж плавав я добре, тепер злякався здорово. Ваня кричав, щоб не боятись, а виливать з човна воду шапликом.

Берег був щораз даліше. В страху мене трясло, робилось холодно, хоть виливав воду пильно. Що буде даліше? Щось кричу до приятеля... Той досить спокійно озивається, що батько їхатиме скоро з Єйска і нас підбере, а він держатиме на маяк, що стоїть посередині дороги. До Єйска 35 км од Маріуполя. Дійсно, в скорім часі блиснуло світло, а портового уже не було видно. Ваня, син моряка, знався добре на цих справах, був спокійніший, тільки ослаб од їзди, а я не умів йому допомогти при вітрилах. Ця наука прийшла пізніше.

Недалеко маяка показалися огні пароплаву, вертався капітан Чупахін. Ваня скерував баркас в світло прожектора. Нас помітили і прийняли на пароплав. Там напоєно гарячим чаєм і положено в ліжко під теплі одіяла. За дві години були ми в порту.

Мати Вані накормила нас, напоїла і поклала спать. Спалось міцно і довго. А що думає Андрій? Ніколи не приходилось ночувать поза домом. Прийшлося вислухати дещо неприємних слів. Андрій дійсно був стривожений не на жарт. Добра господиня аж плакала і з тривоги, і з радості, що такий гарний "оглан" найшовся, говорила, що її "хиз" не спали та плакали. По гречеському "оглан" – хлопець, "хиз" – дівчина.

Кінчилось все тим, що Андрій приніс щось дуже смачне та приказав ніколи не впливать на море.

Нарешті свідоцтво з п'ятками в кишені. Похвальний лист, писаний золотом, за взірцеве провдження та високі успіхи в науках, та багато справлена в темно-синій цвіт з золотими буквами і супровідною дедукацією в руках... В хвалі і гордості їхав тоді додому.

Повні твори Гоголя оглядали мої кохані рідні з пошаною. Для Галі стався неосягаємим ідеалом! Не знаю, чому був більше радий – високій нагороді з похвальним листом чи дубельтвівці 29 калібру і центрального бою з належним припасом? Те і друге було дороге, миле серцю.

Батько і я здержали приречення! Того літа батько виїхав надовго уповноваженим на Далекий Схід, на ріки Амур та Уссурі. Мав там заізнаться з умовами життя переселенців, господарювання, державної заемоги та транспорту.

Люба була вже заміжня, на її весіллі не прийшлося бути. Мав тоді я гарячу пору, щоб надігнать свої залеглості в науках.

Оксана, її муж Наум Степанович прилучилися до родинного задоволення з моїх успіхів, дістав од їх гарну сітку на будучі качки та правдиві чобітки для мисливця. Мали вони синка Петруся.

Настрілявся тоді до волі, обходив всі знані і незнані міста. Не забував і про вудки. Тут мав більше поводження, ніж в полованні. Не раз приносив гарної риби.

Літо минуло скоро. Знов виїхав в Маріуполь. В IV класі сидів зі мною Курнатовський, син судді чи прокурора. Це був добре вихований, чистоплотний, гарно убраний хлопець. Може, на 1–2 роки старший, бо вищий і ширший. Мав клопіт з вимовою – заїкався, особливо, як був схвильований.

Добрий колега, делікатний в стосунках, учився добре. Був поляком. Дома у Курнатовських було багато квітів, мешкання просторе, меблі багаті, дужа бібліотека.

Між іншим, був тоді з Курнатовським в костьолі, де велике враження зробила гра на органі. Не раз частувала нас його мати чаєм з тістечками, чимось солодким або виноградом. Обоє батьки Курнатовські були красиві, елегантно убрані.

В скорості Андрія перенесено до Олександрівська. Зостався тоді я сам, серед чужих людей, бо поміщено мене у заступника начальника поштово-телеграфного уряду. Мав там окрему кімнатку, непривітну, з видом на подвір'я без дерев і трави. Все те подвір'я було виложено сірим камінням. Там почувся як в клітці.

Хотя ж нові господарі були для мене добрими, не міг до них привикнути. Харчі теж не дуже смачно робились. До того дійшов клопіт. Було двох хлопчиків, учились обоє в першому класі, чепурненькі, ввічливі, та на диво мало здібні до науки. Отож прийшлося ними зайнятись. Так дуже просила мати.

Тратилось на то немало часу. Для себе оставалось небагато, треба було доучуватись при світлі. З дому присилано посилки з домашніми смачними коржиками, горішками, маківниками. Приходили листи і гроші на біжучі потреби. Появились тоді нові зацікавлення, не пам'ятаю, як почалось.

Стали продаватись по 5 і 10 копійок книжечки-кримінали про знакомих детективів: американських, англійських, російських. Шерлок Холмс, Нік Картер, Нат Пінкертон, князь Путятін. Про морських розбійників-піратів. Оdkрились ще два ілюзії. Приїхав цирк з борцями! Детективи, пірати, борці! Часу на науку не хватало.

Мав тоді 14 років, саме пора, щоб пильнувала керуюча рука. Не було її. Кримінали, кіно, борці впливали на уяву. То хотілось бути знаким детективом, то могутнім борцем!

В школі, на пляжі, в парку хлопці боролись, називали способи всяких моментів боротьби. "Тур де бра", "тир де тет", "нелсон", "парад", передній пояс, задній пояс, міст – чулось всюди.

Довелось побачити знаменитого і славного Івана Піддубного, чудово збудованого Луріха, такого ж красеня Салі Сулеймана, могутніх Разумова, Смирнова, Матюшенка, решти не пам'ятаю. Ще пригадав японця Саракікі, що мав в пальцях затиск сталевих тисків. Що то були за люди! З того часу мав слабкість до класичної боротьби і не пропускав okazji подивитись.

Та і сам часто боровся з хлопцями і набрав вправи.

Несподівано приїхав Андрій, заглянув в зошити, щоденник, побув в школі. Всі кримінали пішли в огонь. Припинились заняття з хлопцями. Щоправда, двійок не було, зате кілька трійок.

Можливості матеріальні скорочено. Читання криміналів категорично заборонено. Кіно тільки в суботу, а цирк в неділю.

Весною маю закінчить науку в Маріуполі і переведусь в Олександрівськ. Пригадалось приречення батькові і йому. Дістав на власність "Кобзаря".

Треба сказати, що в тім часі на всю молодіж якби впала зараза. Зачитувались криміналами, магнітом тягло в кіно, де почали виступати артисти в цікавих одноактових штуках, переважно українською мовою. Немає чого говорити про непереможний потяг до цирку! Були випадки, коли весь клас не знав за-

вдання або тільки мав одну троячку, а решта двійки! Зрозуміло, що і мене це не минуло...

Треба було каменем засісти коло книжок, наганять занедбане, вийти з честю з необачного імпасу. Удалось. Хоть не мав такого свідоцтва, як в минулім році, проте до V класу перейшов з оцінкою доброю. Зрештою, все товариство значно підтяглося. Цирк виїхав. Кримінали теж не читались з таким захопленням, як раніше. Тільки декілька хлопців, переважно старших, zostались на повторительний курс.

З Маріуполем попрощався з певним жалем. За два роки привик до школи, учителів, зжився з колегами, мав приятелів. Навіть здивався випадково з Артюхою, котрий сам підійшов привітатись. Тепер значно виріс, учився ремесла в спеціальній школі. Мав зробиться слюсарем. Був він круглим сиротою при сестрі швачці, що тяжко працювала, аби хватило на двох. До школи дістався через добрих людей-греків. Вид Артюхові споважнішав, убраний бідно, та чистенько.

Збудив певну симпатію. Дав йому кількадесят копійок, котрі вдячно взяв. Наука його була нелегка, працював тяжко, але не ухилявся, вірив, що дасть собі ради. Попрощались тепло, по-доброму.

* * *

Тепер, як учень V класу Олександрівської прогімназії, уважав себе за щось вище, побував у світі, бачив знаменитих силачів-борців, пізнався на театральних виставах трохи, бачив море і плавав в нім, зробив пам'ятну прогулку баркасом.

До криміналу охоту стратив, зате пізнав і покохав "Кобзаря", "Енеїду", твори Франка. В "Розвазі" прочитав багато творів: поезії різних авторів, "Голку" і "Вуси" Стороженка, "Уміркований та щирий" Винниченка. Поволі росла свідомість національної приналежності до великого многожителя народу. Почув себе Українцем, а не *малоросом*, як називали спеціально. Не мав поняття про історію України, батько, мабуть, теж багато не знав, крім того, що походимо з доброго козацького роду. Перша мова була про це на старому козацькому кладовищі, коло могили кошового Гладкого. В Верхньодніпровську жида називали часто лівобережних полтавців *хамами* та *мазепами*. Не тільки жида.

Чи міг я подумати, що це остатнє ніби образливе слово, означаючи людину з великим червоним обличчям, було для свідомих людей символом боротьби за волю і проти хамства і народного пониження? Налезало воно людині, стоячій при державнім кормилі України. Що гетьман Іван Мазепа був людиною високоосвіченою, з європейською культурою, широко знаний і поважаний в світі?

Неудавана потуга визволитись з-під руки царя Петра I, людини лютої, темної, п'яниці та розпусника кінчилась полтавським погромом.

Виклятий у всіх церквах по приказові Петра, Мазепа помер в Бендерах, де найшов в Туреччині притулок з союзником Карлом XII.

Мстивий Петро давав величезні гроші туркам, щоб Мазепу йому видано. Хотів хіба покарати нечуваною лютою смертю, як покарав невинно свого сина Олексія.

Мазепа, великий покровитель церкви, що на свої средства побудував чудові церкви в Переяславі, над брамою в Київській Лаврі, огородив всю Лавру, вніс щедрі дари в храм Спасителя в Єрусалимі, видрукував Святе Письмо в арабській мові, щороку виклинався в усіх церквах Російської імперії разом з “Грішкою Отреп’євим”, “Стенькою Разіним”, “Ємелькою Пугачовим”. Остатньо долучили сюди “бояріна Льва Толстого”! Імена виклиналих говорять самі за себе.

Вплив церкви ще од часу Петра I йшов по волі царів. Петро зніс Патріархат і установив Святейший Синод – зняв гніту і самоволі, нічого спільного з релігією не маюче.

Виклятий та збездещений духовенством, його старанням великий покровитель Церкви і жертвенник став в понятті темних, несвідомих мас “проклятим Мазепою”.

А світова література увічнила пам’ять цієї могутньої постаті. Байрон, Гете, Словацький – поети мирової слави. А те виклинання славних людей будило гнів, мерзкість, було смішне!

Вернувся батько з далекої дороги, захоплений багатством життя, природи і можливостей. Зацалився, щоб туди переїхати. Андрій і мама категорично спротивились: “Од доброго доброго не шукають!” Виїхало тоді, одначе, багато людей. Умови були добрі, державна поміч солідна, з часом повстала ціла українська колонія Зелений Клин по Уссурі з поселенням до мільйона людей!

Осталось все по-старому. Постановлено перебраться в Кічкас, а Верхньодніпровську зліквідуватись. Не знаю, як там було, але, здається, Зелений Клин влетів в копійечку.

Вибрались ми з батьком до дядька Василя, старшого батькового брата, – коло 50 км над Омельником, степовою річкою при впливі в Дніпро.

Дядько мав господарство, положене по обох сторонах річки, а дворище – на високім лівім березі. Віяло тут стариною, чимось минулим, патріархальним. Дім і будинки творили чотирикутник і стояли близько один од другого. Все будоване з огромних дубових тесаних стволів, почорнілих од старості, а міцних, як кість. Дім мав ганок на шести гарно оброблених стовпах. Фундамент з каміння на глині, од сонця призьба. Крито все очеретом, котрий ріс по річці. Кой-де на старих кришах зеленів мох. Кругом двору – сліди валу і рову, порослі непролазною терниною та шилшиною. Рядом од півночі старий, трохи занедбаний сад. Височенні тополі і липи стоять на валу і при в’їзді.

Правдивий оборонний козацький зимовник. Таким він і був. Омельник маловодний, весь зарослий лозою, вільшиною, вербами, при Дніпрі творить досить широку долину підмоклого луку. До найближчого села 3 км. По другу сторону близького Дніпра вливається річка Ворскла, близько великі села Перевалочна і Келиберда.

Не пам’ятаю добре, як було всередині дому розложено поміщення. Просторі, небілені стіни великих сіней з кладовою на підручний харчовий запас. Наліво – велика ізба з тяжким, великим столом, з лавами навколо, пара старих образів, велика піч з лежанкою. Двері наліво – до мешкання молодшого сина Юрка,

направо – до кімнати дядька. Все, крім стелі, побілено, підмальоване з смаком. Під балками, оструганими чисто з закругленим кантом, впоперек різний високий ствол, а на ньому в'язаними буквами вирізаний напис: “Року Божого 1783 дом сей поставив р. б. Василь Овраменко”.

Це був, певно, батьків прадід. Ім'я Василь було, видно, популярне, ікона в кутку з срібною оправою зображала св. Василя Великого; перед нею палилась завше дорога лампада. Синочок Миколая звався Васильком.

Дядько був вдівцем, мав коло 65–70 літ. Вище середнього зросту, носив вуси і невеличку бороду, лице мав сухе, темняве, як старий пергамент, очі живі поблискували з-під брів, рухливий, без сивого волосу, жиливий і, видно, не слабкий. Дуже подібний до батька, тільки більше аскетичний. Держався просто і ще добре їздив на коні.

Миколай – викапаний батько, тільки повніший на лиці, а Юрко окоренкуватий, повільніший, ширший і дуже гарний.

Брати вели господарство спільно, дружно. Були непогано начитані в справах рільництва. Не пам'ятаю, котрий учився в нижчій агрономічній школі, в недалекій Саксагані. Другий – в народній школі. До міста їздили рідко, і то до ближчого Кременчука, в Верхньодніпровську не бували.

Жінок мали привітних, гарних, господарних. Одна відала птицею і коровами, друга – садом та городом. В саду ближче дому багато різних квітів, а в домі – чистота та порядок. Дві пари сірих черкаських волів, дві пари коней до праці і їзди, один кінь під сідло, кілька корів та громадка овець, достаток в коморах та закромах свідчили про заможність та лад. Це не був панський маєток, а добрий хутір. Недалеко лежав великий масив Лихівських лісів коло 10 000 га. Повно там горіхів, грибів та різної ягоди. Цього добра тож було припасено в коморі солідні запаси.

Було чимало всяких лічних трав в пучках, розвішаних під стелею, та в пляшках виварів і настоек на спирті.

В ці ліки вірили більше, ніж в аптечні, на всяку хворобу були свої лікарства. Навіть риба, переважно лини та карасі, висіли сушені в'язками на піст. Ловились ятерями в омельницьких плесах.

Приємно було тут, спокійно, незалежно.

Одного дня батька не було, десь їздив з Миколаєм. Дядько Василь забрав мене до своєї кімнати, посадив на масивний стілець-крісло та казав пильно слухать те, що казатиме, читать, що покаже.

В кімнаті було ліжко, стіл, пара стільців-крісел, огромна, міцно скута скриня. Старинні ікони св. Покрови, св. Юрія і св. Михайла в позолочених срібних окладах під склом. На стіні теж старинний килим східного ткання з розвішаною зброєю. Короткий мушкет-булдимок і пістоль з кремінними замками пишної роботи колишніх східних майстрів. Ручка в пістолі і закінчення прикладу в булдимку були з полірованої кості. На обох зброях срібні кільця, вицяцькувані різьбою.

Дерево на прикладі незнане, тверде, як залізо, одполіроване, блищало як скло. Посередині висів кривий гранястий татарський бойовий ніж в темній піхві з кіс-

тяпою ручкою з сребром. Захоплений і дивно зворушений, оглядав я ці дивні речі, а дядько одчинив скриню і почав добувати з неї різні предмети.

На столі поставив рядом чарки більші і менші. Сулійку з довгим носом, величенький корячок. Все старого почорнілого сребра, дивної роботи.

З окремого одгороженого міста витяг невелику срібну дощечку та положив окремо, а поруч завинятко в шовковій матерії малинового цвіту.

“Чи тобі, сину, батько розказував про наш рід?” – “Казав тільки, що ми козачого старого роду”. – “А більше нічого не говорив?” – “Ні, не говорив!” – “Так слухай пильно, ніколи не забудь і не захвай в пам’яті те, що тобі казатиму. Брат за своєю поважністю називає це суетою сует. Андрій, брат твій старший, легко на це дивиться, а це ж є наше найсвятіше, наша гордість і честь!

Дивишся на розвішану зброю – була вона в руках твоїх прадідів. Здобута в завзятих боях, на ній сліди крові ворогів, що хотіли нас поневолить і знищити, кров твоїх прадідів. Це, що бачиш на столі, то мала частина військової здобичі. В цій скрині є ще дещо. Тепер дивись на цю річ –це наш ЗНАК, а зветься *Курч!* Наша це найцінніша святість. Дивись і запам’ятай!”

На блакитному тлі сталі був золотий хрест, зверху роздвоєний. Стояв на підставі з загнутими догори кінцями. Посередині хреста, з правої сторони – місяць-молодик, по лівій – зірка чи сонце, такі як хрест золоті. Дощка мала чотирикутну форму щита. Дивився на той знак з цікавістю і зрушенням. “Читай, що на цім знакові написано!” – “Немає більшої любові, як оддати душу свою за ближній своїх”. Напис виконано модернізованим церковнослов’янським письмом.

“Це і є гасло нашого роду. Пам’ятай його і керуйся ним, Бог тобі допоможе і люди будуть вдячні”.

Дядько все це говорив натхненно-урочисто. “Тепер слухай далі”, – зачав говорити про старі минулі часи, що сам чув, та що ми є записані в родовий літопис, що частиною зберігся, котру дав прочитати.

З оповідань дядька, наші предки називались Абрамовичами. Колись рід цей, знаний і заслужений на Литві, пізніше частиною чи увесь перенісся на Україну, діставши на Київщині обширні надання на границях Дикого Поля з правом заселення та оброни границі як “люди лицарські, в полі вельми заслужені”. З Литви виводився і знак Курч.

Розгорнувши завинятко, показав грамоти польських королів. На тонкій шкіді писано руською мовою іменні універсали з наданням за заслуги воєнні Абрамовичам “нам вельми милим і упреймим”.

Ім’я одного з Абрамовичів було Василь, другого не пам’ятаю. До цих універсалів були причеплені по дві великі печаті на шовкових потемнілих шнурках, переховані в свинцевих круглих коробках з покривками.

Не можу докладно з пам’яті навести написаного в обох королівських універсалах, пам’ятаю одначе: перший наданий королем Сигізмундом Августом за війну з Іваном Грозним, другий – Владиславом IV за дуже поважні заслуги під Смоленськом проти Шуйського.

Тут було сказано так, якби той Абрамович командував самодільно армією на рівні з самим королем і великим гетьманом Литовським.

Абрамовичі були православні, релігії своєї держались твердо. На Україні цілком злились з місцевою верствою значних родів ще Київської Русі, як Острозькі, Четвертинські, Зіняневські, Вишневецькі, Сангушки і т. д., хоть і не були такі багаті.

Родовий знак походить од Литовського князя Корибута, що мав бути королем чехів.

Прийшли часи, коли почали старі ради Русі католичитись, сполучуватись, забувать традиції і віру предків. На Україні появились магнати, посідаючі огромні простори, десятки і сотні тисяч підданих, власники десятків городів і сотень сіл. Явились нові можновладці: Конецпольські, Каліновські, Потоцькі. Всі вони не визнавали над собою ніякої влади, тримали своє власне військо, часто бились між собою, видаючи один у другого землі та оселі.

Велику кривду чинили підданам-кріпакам, що раніше жили вільно та боронили ці землі од нищівних нападів кримських татар. Ці пригнічені, скривджені утікали в недоступні міста Дніпрового Низу та з часом створили нову оружну силу, яка стала в обороні віри кривджених, месниками татарам. Повсталала Козаччина з осередком в недоступних островах за Дніпровими порогами, славною Січчю. Зорганізував її і дав лад легендарний князь Дмитро Вишневецький, про котрого говорить в старій думі як про незламного лицаря, назвавши Байдою. Тоді Вишневецькі держались православної віри, мали в своїм гербі Курч з княжою митрою.

Магнати-можновладці в стремлінні до нових здобутків силою почали прилучать до себе власність шляхти, не зносячи опору, легковажачи право. Зрозуміло, що козаки, уважаючи себе за людей військових, вільних, не зносили утиску.

Не раз оддавало знакомиті послуги державі в війнах, тиснулось після потреби. Не раз виступало оружно за свої права, надані королями для магнатів, то не мало значення.

Коли тяжко ображений і загрожений смертю Богдан Хмельницький, з походження мазурський шляхтич, знакомитий вояк, висулужений в війнах, особисто знаний королеві, не знайшовши в праві оборони, удався на Низ з гуртом значних козаків і покривдженої шляхти, серед них був і Павло Абрамович, пізніше писар гетьманської канцелярії. Тут міняє прізвище на Абраменка (Хмельницький був цілком покозачений і віри православної). Є він нашим безпосереднім протопластом (про його було вище).

З його смертю в часі пізнішим нащадки, осівши над Омельником, дістали од Війська Запорозького кусок землі коло Хортиці за достачання в Січ збіжжя, скотини та інших продуктів з ріллі. По війнах про них не споминається.

Так розказував дядько, децо прочитав в записках піднищених та без початку. Читать було перші сторінки трудно, букви вицвіли, але заховали взагалі добру форму і гарний почерк. Подібно писав початки Павло сам. Пізніше писалось коротко про народження, смерть, господарство. Коротко писано про кінець Січі, появлення нових панів на козацьких землях.

На закінчення дядько сказав: “Те, що ти бачив, належить нашому родові. Антонові, твоєму батькові. Наш батько Миколай дав шаблю, що висіла тут над кинджалом, коли йшов на турецьку війну визволять братів-слов’ян. Сюди та шабля не вернеться, тільки зостанеться в вашій сім’ї. Може бути взята в руки тоді, коли треба буде поступати так, як голосить наше гасло: “За своїх ближніх!” Може, тобі те судилось, бери і пам’ятай, що чув, що бачив. Честь та правда хай керують твоїм життям.

Прийми моє благословення як од старшого роду. Нехай береже і скороняє тебе Свята Покрова, опікунка наша. Нехай будуть при тобі в важких хвилях святі лицарі Михайло і Юрій!”

На колінах перед св. Покровою з найглибшим зворушенням прийняв я благословення голови Роду.

Поцілував святі образи, дядькові руки і раптом невдержимо розплакався. Дядько поховав до скрині, що виймав, погладив по голові і вийшов, а я дуже довго не міг заспокоїтись.

Надійшов вечір, а з ним і вечеря. Холодна вода принесла трохи заспокоєння. Не йшла їда в уста, думка гнала думку, щось мріялось. Ніч тоже пройшла без сну. Хоть була коротка, а минула непомітно.

З братами не було спільних заінтересовань, були далеко старші. Миколай мав двох синків. Юрко повернувся з війська, де служив в гвардійським кінним Кірасірським полку десь в Польщі. Недавно одружився. Показував чудесне парадне убрання і прямиий палац в блискучій нікелевій піхві. Набув на пам’ять. Скінчив службу ст. унтер-офіцером, мав одзначення за стрільбу і їзду, а за фехтунок срібні часи.

Ходив з Юрком ставить ятері на Омельник, і на обід всі мали смажених линів.

Гостина в Деріївці пройшла скоро. Вертались ми іншою дорогою, щоб побувати у дядька Петра Зуба, маминого брата. І дядько, і його син Андрій такі високі та плечисті, що батько діставав їм тільки до плечей. Стрічали і гостили нас сердечно. Маленька тітка бігала та клопотала, як мишка!

Для батька, не п’ючого горілки, найшлося добре вино, мені дісталось варенухи та всяких тістечок, горіхів, цукерок.

Постріляв з Андрієвої двостволки – біла добре, несла далеко. Задержались коротко, переночували, рано виїхали і під вечір були дома.

Розпитували про подорож, гостину, рідню. Якось нескладно випадала відповідь. Переживав та передумував все, що чув од дядька Василя. Якесь тривога та тягар, приємний і солодкий, змушував до тишини і настороження. Єдиний раз батько запитав, чи дядько зі мною балакав і щось показував.

“Так! Все розказував, все показував, що в кімнаті і в скрині. Читав і папери з печатями, і те, що писалось пізніше!” Знову якби жаром всього обхопило... “Що ж, виростеш – багато зрозумієш. Що чув, бачив і читав, заховай в пам’яті”.

Більше про це з батьком не споминалось. Зрозумілою стала головна причина нашої гостини в Деріївці, гнізді Авраменків-“курчаків”. *Курчаки* уважалося прозвищем Деріївчан-Авраменків.

* * *

Новий шкільний рік в V класі розпочався в Олександрівську. Прийнято мене без клопоту на підставі доброго свідоцтва. Цікаво було, що я слабо ріс і був в своїм класі найменшим ростом. Хлопці тут солідніші, хуліганства не видно. Інспектор з виду суворий, з гримучим голосом. Математика була поставлена ширше, рисунок – вуглем і крейдою на картоні або з гіпсу італьянськими олівцями. Фарбами не рисувалось. Підручники з біології, рахунків та геометрії інші. Скоро до тих змін привик та натиснув на рахунки. Були додаткові уроки для бажаючих столярства та токарства по дереві – одна година на тиждень та бухгалтерія – дві години. Це переважно для тих, кому трудно йшов німецький. Здібності до чужих мов у мене не було. Став стругати, точити, учить товарознавство, рахунковість, балансування і т. д. Андрій був противної думки, та сам любив і умів багато чого робити. Мав при тому і здібність до мов. Мені того не дано. В чим іншим був добре обдарований.

В школі, вирівнявшись в рахунках, став в ряді кращих учнів. Новий спосіб рисунків подобався, хоч не міг зрівнятися з Палюсяком і Молодиком, які рисували знаменито, навіть краще учителя з дипломом митця! По тій дорозі пішли вони далі, а учились слабо.

В тім році спіткало нас велике нещастя. Помер несподівано батько. Ніколи перед тим не болів, лікарів не признавав, вірив в судьбу та волю Божу. Як виявилось, хорував батько давненько, тільки не признавався. Почалось з холодної води, що напився, зогрітий. Прикинулось запалення нирок. Замічено хворобу припадково, побачивши опухлі ноги. Було пізно на лікування, та ще з уваги на фаталізм хворого – “од судьби не втечеш”.

Хвороба робила скорий поступ, і батька не стало в грудневий вечір. Помер без скарги, з щасливою усмішкою. Щось бачив перед смертю, вдивлявся вгору і показував там. Похоронили небіжчика на кладовищі в Верхньодніпровську. Проводили його в останню путь великі маси народу. Рідня, близька і далека, знайомі і незнайомі, яким чинно радою, заступництвом помагав в житті. Багато пролилось сліз над його могилою. Тільки у мене щось стиснулось всередині, тяжким каменем придавило в грудях. Плакати не міг. Свої і чужі дивились ніби здивовано, докірливо, осуджуючи, не знали, як мені було тяжко, що сльози мені принесли, може б, полегшення в момент тяжкого горя...

* * *

Мама з Галею переїхали в Кічкас, куди перенесено Андрія начальником поштового уряду. Службово це було пониження, а фактично догджало.

До школи рано їздив я ученицьким потягом і ним вертався. Саме тоді закінчено будову мосту через Дніпро на 2-й Єкатерининській залізниці. Смілий в конструкції, пестив око красою легкості виконання одною дугою через ріку на високості 60 метрів од середини низу конструкції до поверхні води.

Тоді був першим на світі. Пізніше в Америці побудовано подібний міст, трохи довший. Кічкаський міст зостався другим мостом в світі і першим в Європі по довжині прольоту дуги.

Та чи зостався першим по легкості конструкції і красоті? Проект мосту виконав і провадив будову молодий 32-літній інженер Лата. Елементи конструкції виконувались на металургійному заводі “Брянським” в Дніпропетровську.

На наступній стороні з пам’яті нашкіцював міст як умів. Розміри пам’ятаю добре.

* * *

Почав в тім часі будиться в мене новий світогляд. Дивлячись на Хортицю, Дніпрові скалисті береги, Великий Луг, чую себе козацьким нащадком. Розумію мисль великого Гоголя, потомка колишнього славного козацького полковника, коли писав Тараса Бульбу. Описував він Січ і її звичаї без докладнішого знання матеріалу. Могутній талант показав типи запорозькі: живі, мальовничі, широкі та буйні!

В однім був неправий. Січ Запорозька була зорганізована на взірць рідцарських орденів Західної Європи кращих часів. Регула Січова накладала залізну дисципліну, карність, обов’язок боротьби з “невірними”, працю над собою, релігійність та у всім скромність. Це було братство на взірць релігійного закону. Щоб бути признаним і прийнятим в братчики, треба було походити в молодиках, показати себе в боях, бути слухняним та здержаним на мирські спокуси. Недоречною байкою є спосіб усталення чеснот у кандидата в братчики, його уміння перехреститься та знати “Отче наш”. До цього всього доходило описання непогманованого п’янства. До останньої сорочки і хреста!

На Січі п’янство було неможливе, а п’ющих горілку не більше 20%. Прошу прочитати “Историю запорожского козачества” в трьох томах, написану професором Дмитром Івановичем Яворницьким. Його подобищу увічнив славний Репін як писаря в картині “Запорозьцы пишут письмо до турецкого султана”. Картину писав великий митець-психолог, що вчувся в психіку Запорозької Січі. Чи в тім товаристві, розсміянім здоровим невдержимим сміхом, знайдеться тип п’яниц?

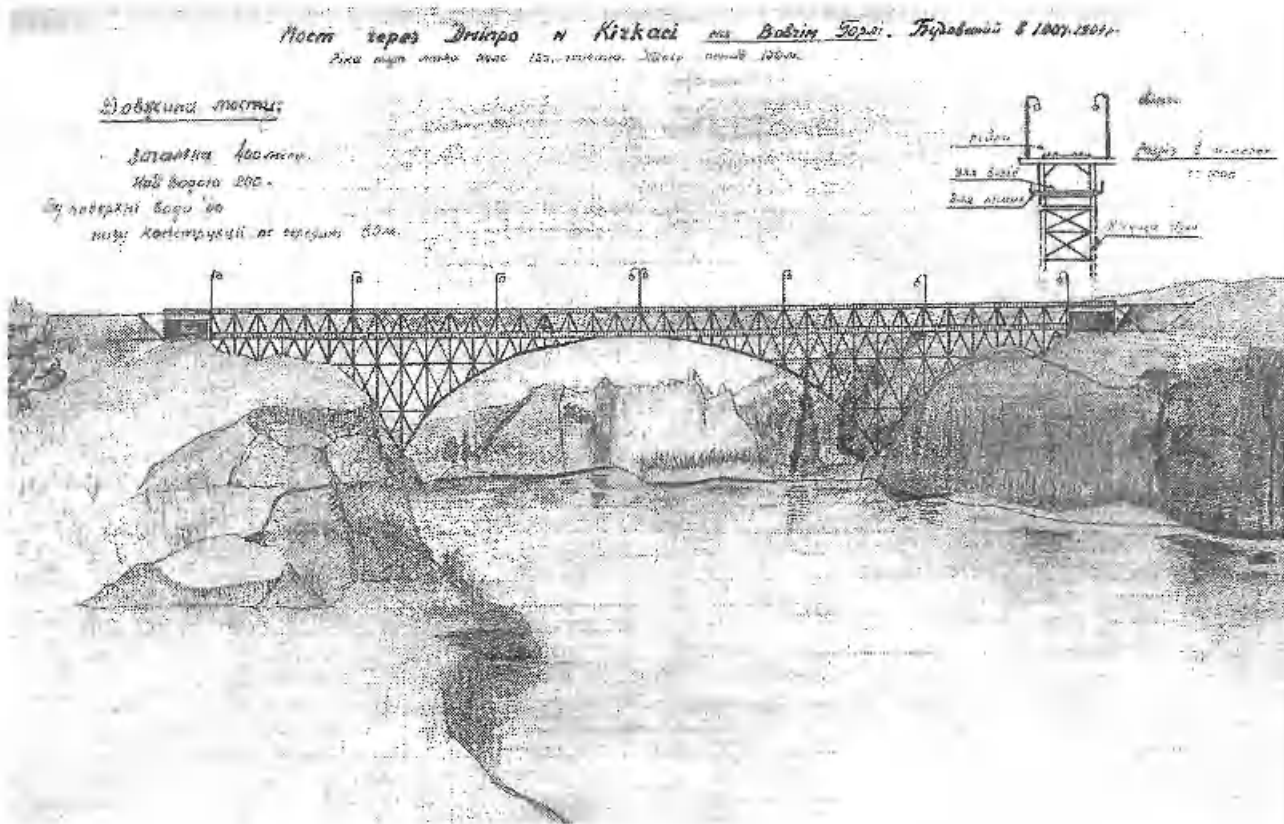
Чується в тим сміху певність своєї сили, погорда смерті, б’є повага з очей кошового, з самої постави старих дідів, що ще не полягли лицарською смертю, та скоро підуть в один з козацьких монастирів, попрощавшись з світом, – спасатись!

Недаром Січ притягала до себе лицарство, шукаюче пригод. Недарма честю лічили польські і московські вельможі бути вписаними в січовий реєстр! Недарма шляхетська молодь удавалась на Січ, аби набрати вправи!

Найвищим щастям, мрією січовика було полягти козацькою смертю: з ногами в стременах, з шаблею чи списом в руці, лицем до ворога!

Дозволялось січовикам погулять та попити, коли ішов в монастир старий січовий дід-прощальник. Одну третину свого майна призначив “на прощання”. Проводжаючи, прибувши “на волості”, частували всіх зустрічних, частувались самі, пив і прощальник. “На волость” регула не одмовлювала. Чудово про це написав Шевченко в віршові “Чернець”.

Після царського маніфесту, оголошующого вільність слова, сумління, зібрань та друку, життя почало буйно розвиватись.



Появилось багато поступових газет та журналів, вільною стала українська книга, творились і розвивались культурно-освітні національно-народні організації "просвіти", торгівля переходила в масово організовані кооперативи, молочарські спілки. В Дніпропетровську Андріян Кащенко написав для молоді кілька книжок з часів героїчної боротьби за волю. Появилась розкішно видана "Історія України-Руси", багато ілюстрована, Миколи Аркаса, написана популярною українською мовою. За нею – "Велика історія України-Руси" професора Грушевського. За редакцією Василя Доманицького вийшов повний "Кобзар" без цензурних окреслень. Твори Грінченка, Панаса Мирного, Івана Франка, Лесі Українки і інших поетів та письменників стали доступні всім. Великої популярності набував молодий письменник та драматург Володимир Винниченко. Щораз гостили в Олександрівську українські театральні трупи з багатим репертуаром, побутовим та історичним. Розкривались незнані образи минулого і сучасного. Ніби величезний дзвін будив народ з столітнього сну та звав до чину!

Повірили тоді маніфестові, чекали ще обіщаної земельної реформи для розв'язання цього найважливішого питання народної болячки.

Все, що появлялось нового з української літератури, поповнювало гарну чималеньку бібліотеку Андрія. Давав мені читати і сам вибирав, заохочував і виясняв.

Дуже обережно часом торкався справ соціально-побутових, але якось не докінчував. Тільки одне вмовляв – нехтіть до війська і служба в армії. Не мав ніяких знайомостей з офіцерами, і ніколи вони у нас не бували. Не хотілось і мені йти до війська, хоть того не можна уникнути. А одначе під впливом Кащенко, Аркаса, історичних театральних п'єс щось тягло до коня, до шаблі, до чину в полі! Їздив

тоді уже непогано в сідлі та і на шаблю поглядав з любов'ю, а була гарна, зручна, гнучка, хоть ще на мою руку не легка, і стріляв добре, влучно. Навіть не раз Андрій позволяв стрілять з свого револьвера-пістоля. Мав гарного браунінга і любив сам стрілять до цілі.

Учився, як і раніше, добре. Полюбив гімнастичні вправи, що проводив учитель – людина суха, жилага, сильна і справна. Найкраще полюбив турнік. Научився працювати в столярстві. Деякі дрібні речі приніс додому: ніж для розрізання листів в книжках, вішалку на одягу, етажерку на книги і інші дрібниці.

Тим часом почали творитись несподівані зміни в суспільнім житті.

* * *

Охолонувши після страху, викликаного вибухом революції 1905–1906 рр., вимушений поступитись в вимоганнях поступових сил, об'єднаних в організації на зразок західноєвропейський, царський уряд змушений був ділитись владою з новоустановленим парламентом – Державною Думою.

Представники лівих революційних партій вимагали прискіпшення обіцяних маніфестом реформ: соціал-демократи для робочих, соціал-революціонери для селянства. Посли з України і Польщі потребували автономії. Преса цих партій не перебирала в виразах, гостро критикувала уряд.

Представники поміркованих організацій інтелігенції були часто на стороні лівих. Група монархістів противилась всім вимоганням, підважуючим самодержавність. Духовенство в 90% було по стороні уряду. В масах селянства це мало великий вплив.

Зміцнивши поліцію, уряд розпочав ліквідувати здобутки революції. Знесено вільність зібрань. Замикались одна за другою газети. Знесено право забастовки – найважливіша зброя робітників. Заборонено цілковито українське друковане слово. Почались арешти серед провідників революційних організацій. Замикались “просвіти”.

Вийхали за кордон або сховались в підпілля знані діячі освіти, культури, революціонери. Знову стало тісно в в'язницях. Сотні пішли на каторгу. Розпущено Державну Думу, позвано другу за вказівками уряду. Треба було громадити сили до нової боротьби, тим разом останньої.

З підпілля ділали укриті сили революційні всіх напрямків. Всі організації національно-громадські. Завше офірна молодь, а передусім студенти вищих шкіл і учні старших класів середніх шкіл долучались до боротьби з підступним урядом.

Мене та хвиля не минула. Андрій часом дуже обережно впроваджував мене в зрозуміння подій. Бачив в бібліотеці Маркса, Енгельса, Шопенгауера, Паскаля, Ніцше, Вольгера. Не бракувало старогрецьких мислителів-філософів: Сократа, Платона, Аристотеля. Був і Кропоткін, теоретик анархізму.

Деякі з цих мислителів подобались, задивовували глибиною мислі, були легко зрозумілі в своїй логічній простоті. Інші, цинічно одверті – Вольгер – подобались оригінальністю розумування, деяких не міг зрозуміти або перемолоть

в жорнах свого мозку. Так було з “Капіталом” і “Маніфестом...” Маркса, видно, до того ще не дозрів. Знудило і змучило читання і Маркса, і Енгельса. Не цікавив мене той предмет.

Робітничий рух для мене являвся спільником і супутником. Головною ціллю являлась вільність рідної мови. Книжки, газети. Навіть не міг ясно усвідомити значення автономії!

Тим часом в різних містах почали знову вибухати бомби, стріли револьверів, напади на банки, уряди. Знову козацькі нагайки, шибениці і каторга. Терор стосували анархісти та соціал-революціонери. Робітничі організації терору не приміняли, уважали шкідливим. На цім місті треба сказати, що за весь час на заводах і фабриках німецьких не було забастовок. Всякі питання і вимоги одразу рішались спільно.

Не треба цьому дивуватись з двох причин. Перш за все, головну роль грала справедливість менонітів. А друга була те, що оці фабриканти-мільйонери знали твердо, що таке труд. Знали з власного досвідчення.

Абрам Абрамович Унгер був сорок літ назад знакомитим ковалем. Спеціалістом по ремонті ушкоджених тяжких якорів під час переходу дерева через проги. Робив і вози.

Абрам Яковлевич Копп теже в тім часі, як Унгер, мав слюсарню. Розум і винахідливість допомогли обом організувати і розширити цілі фабрики і заводи.

Будучи фабрикантами, ставились до робітника прихильно, з зрозумілістю. Оплачували справедливо його працю. Забезпечували культурно-освітні починання, брали самі і їх діти уділ в різного роду забавах.

Панував в Кічкасі і Хортиці порядок і спокій. Те саме було на заводах Лепп-Вальмана і бр. Кацен в Олександрівську. Там бастували робітники-залізничники.

Маючи приклад німецьких заводів, положених близько залізничних напрямчих майстерень, вимогли поліпшення умов в праці і в заробітках. З вдячністю треба згадувати тих працюючих, справедливих, культурних людей, давших Запоріжжю, Таврії та Херсонщині багато доброго. В тяжких часах життя після Октябрської революції німці-меноніти виїмігрували до Канади.

Близився кінець шкільного року 1910 і науки в прогімназії. Плановано перехід до новооткритої реальної школи, котра давала можливість вступу до вищих шкіл технічних. В перспективі були інститути дорожний в Москві або Київський політехнічний, гірний в Катеринославі.

Підходив день робітничого свята 1 Травня – День світової солідарності людей праці. У нас цей день святковано урочисто, гучно і весело.

Забави та її кошти йшли з кишени фабрикантив. Колони робітників в найбільшій порадковій вирушали на вибране місто з оркестрами на чолі. Рядом їх родини, а за ними вози з їдою, напінками, овочами, цукерками, подаруночками. На містах забав стояли уже шатра, столи, лавки, естрада для оркестру, хору та промовців.

Спереду колон червоніли прапори, в поході в перервах оркестру лунали революційні пісні.

В тім дні поліція нічого не бачила і не чула. Фабрики старались виступити одна перед другою okazaліше. На столах розложено всяку їду, рядом бочки пива, квасу, газована вода. Горілки не було, хіба хто крадькома приніс.

Сьогодні можна було випити, але в міру. Старші поважно сиділи на лавках, посилювались, слухали музики і пісень своїх хорів.

Виступали промовці з речами на тему дня, виступали і хазяїни. Молодші танцювали, бавились в різні ігри. За нагородою схочі лазили на високий стовп, гладенько виструганий, бігали в мішках до мети, переходили через широкий рів з водою по вузькій деревині, вкопаній одним кінцем в вищий берег, боролись, силачі показували вправи з тяжкими гирями.

За всі змагання були визначені солідні, недешеві нагороди: срібні дзигарки, матерія на убрання, пантофлі, гармонія, шовк на сукню і інші.

Було часом загляне вусатий поліціант. На це теж своя програма. Підбереться намічена компанія, в шатрі посадять гостя за стіл. А там уже стане четверть. Все це старі майстри, бувалі і досвідчені. Частують гостя щиро, самі тоже випивають. В кінці чується з шатра дружний спів чогось забороненого. З хору виділяється низька октава гостя.

Співали ж "Інтернаціонал"! Сьогодні все дозволяється. Попаде він додому в закритім фаєтоні. На другий день доложе начальству, що там, де був, все одбулося чинно та благородно!

Його компаньйони-майстри підуть додому з усіма вечором, простими ногами. Голови мають міцні! Було колись...

Припадкового гостя приймалось та частувалось як свого. Як попався справний молодець, то міг і приз виграти! Таке бувало. На закінчення дівтора діставала мішечки з ласощами, і всі під вечір вертались родинами, молодь гуртками, парами. П'яних не було. Чувся ближче і дальше спів.

Так уряджалося і одбувалося на Запоріжжі колись велике свято 1-го Травня. В 1910 році мені судилось провести його інакше.

* * *

Раніше говорив про наростаючу силу актів терору та саботажу та контрміри уряду. Вже урядувала III Державна Дума. Сітка тайної поліції широко розповсюдилась. Здавалось, що уряд дасть раду.

Сталось щось, що струснуло державним організмом. В Києві під час вистави в Великім театрі застрелив адвокат Багров прем'єр-міністра Вітте в присутності царя! Вітте, людина розуму і енергії, опирав свою політику на створення середнього робітничого господарства. Закуплено огромні простори землі од більших власників. Цю землю продавалось селянам на сплати в вигідних умовах. Підвищило це урожай та заможність значної частини рільників. Система хуторів на 25-50 десятинах мала втягти більшість селянства, піднести догори культуру та багатство.

З смертю Вітте праця в тім керунку призупинилась. Посилилась діяльність поліції, і то міцно. В таких умовах святкування 1-го Травня не заповідалось

спокійним. На пару днів перед святом одбувались в різних частинах міста конспіративні зібрання учнів всіх шкіл середніх, розуміється, старших класів. Попрошив до себе і мене трохи старший колега. Було нас четверо.

Розмови почались про недалекі екзамени, про дальші плани, потім перейшли на тему свята 1-го Травня. Між нами був учень VIII кл. гімназії, здається, Черниш. Виступив він з цілим рефератом. Про рух робітничий всього світу, про вагу святкування 1-го Травня. Уділ молоді в рухові за суспільну справедливість. Говорив палко, переконуюче.

Зговорились спіткатися на другий день у Черниша. Був вечір 30 квітня. У Черниша старший поважний чоловік дав кожному по звітковій друкованого паперу. В імені революційної організації виголосив коротко, що ті листки паклеїть на стінах, огороженні, коло заводів і фабрик недалеко мого вокзалу та вкинуть в сусідні двори. Невеличкі склянки з клеєм і щіточки роздав Черниш. Незнайомий уділив вказівок, як заховатись в разі всипи, що говорить, навіть коли б всіх спіткало нещастя.

Завдання належало уважати за знак високого довір'я і справу революційного обов'язку.

Мали ми всі зібратись в умовнім місті о стислій порі та зараз розійтись. Мав я тоді потяг на Кічкас.

Тут була трагічна помилка. Всіх нас задержано в місті збірки, одведено до поліції і розсаджено окремо. Вночі кілька разів виводили на слідство, а рано завезено до в'язниці. Всі твердили одно: "Незнана людина в сквері дала нам папери та клей, по два рублі, аби розклеїти при вказаних фабриках одержані листи. Що було там надруковано, не знаєм, і то нас не цікавило, до того було темно. Поважний несподіваний заробіток за таке дрібне діло більше цікавив".

При арештуванні та ревізії одібрано 2 рублі і кількадесят копійок у кожного.

Вечором 1-го травня мене звільнено, решту затримано. Андрій довго та докладно розпитував про все пережите. Був поважний і дуже стривожений. Його старанням, впливових сусідів, а між ними фабриканта місіонера Абрама Абрамовича Унгера, взято мене нелітнього за порученням під опіку брата та надзор поліції. Виклопотано прийняття до школи та допущення до екзаменів. Товаришів зіслано в далекі сторони Сибіру, вони мали по 18 літ повних.

Черниш опинився в Благовіщенську над Амуром, там зробив атестат зрілості. Спіткався в 15 літ пізніше на позиції. Був поручиком піхотного полку. Дуже красивий та елегантний. Пізніше трагічно згинув. Про судьбу двох інших нічого не прийшлося почути.

В школі спіткався з мовчазним співчуттям з боку молодших учителів та колег. Екзамени пішли добре, хоч чув себе пригніченим.

Свідоцтво було добре за винятком... поведження. Нагорода оминула, та це було не важне. Дальша наука була переді мною закрита!

Нещастя своє переживав тяжко. Не все розумів, не був приготовленим, мав 16 літ. Ніщо не тішило, давили стіни. Материні тихі сльози та добрі очі багато говорили. Шукав самотності, блукав поза домом. Чорні думки осаджували голо-

ву. Ціле літо блукав то на пороги, то в степ, то до Великого Лугу. Пішо, човном, з рушницею або сіткою на метелика. Пригодилась тоді, міцно пригодилась наука Олексія Полинька. Помогла перенести біду, вернуть рівновагу. Назбирав колекцію яєць великої птиці, солідний збір метеликів, жучків. Десятки пучків лічебних трав; багато зробили вудки. Вернулась рівновага та вернулась охота до книжки. Коли риба переставала брать, сідалось в холодочку з завданнями з математики, зошитом та олівцем. Була надія, що, може, минеться літо, пройде час, щось зміниться, повернеться можливість скінчити повну середню школу.

Опіка поліції була для ока. Часом жандарм ніби ненароком зайде, попросе води, заїде ніби з візитом урядник з Хортиці. Дістане чарку, закусить, щось віткнеться в руку і зникне.

Тоді я виріс та окріп. Почав часто плавать через Дніпро. В кінці літа, повертаючись з другого боку до одежі, побачив жандарма Калашникова з станції. Під кущем в холодку, де лежало убрання, сидить, держе в руках зошит, рядом лежить книжка. Калашников – людина могутньої будови, плечистий, широкий, з великим маузером при поясі та тяжкою шаблею при боці – не був чоловіком злим, скоріше добродушним. Бородище мав до пояса.

Розпитався, що поробляю, похвалив намір дальшої науки, казав не упадати духом і бути доброї мислі. На тім зичливо попрощався.

З його молодшим сином я їздив до школи і не раз поміг. Троє старших працювали на залізниці. Найстарший був запаленим сепаратистом та провадив кореспонденцію хіба з цілим світом, мав гарний збір поштових марок.

Од часу спіткання з жандармом над Дніпром кінчилися візити і його, і урядника.

Андрій тримався якось ніби стороною, якби нічого не сталося. Часом заводив балачку на актуальні домові справи. Та ока з мене не спускав, беріг перед кожним небезпечним кроком. Був задоволений моїми зборами метеликів, трав, яєць.

Зникли з бібліотеки Маркс та Енгельс. Зате радив читать “Вестник знанія”, місячник про технічні здобутки і новини. “Пробужденіє” – культурно-артистичний тижневик розкішного видання з цвітними копіями картин знаменитих артистів. “Нива” та “Родіна” – поважні, добре ілюстровані тижневики. Поважна праця про будову Всесвіту “Человек і Земля” Еміля Реклю явилась для мене великою наукою. Керував лектурою письменників російських та українських. Тоді також прочитав переклади творів Сенкевича “Сім’я Потоцьких”, “Хрестоносці”, “Камо грядеші?” Ще в Маріуполі прочитав “Огнем і мечем”. Тоді ця книга зробила дивне, переплутане, скорше неприємне враження. Ні шляхта Сенкевича, ні “чернь” Хмельницького, як і сам Богдан, не були належно зрозумілі. А що вже дворище Курцевичів, якби рисоване збоку дворище дядька Василя та ще й подібні імена Юр, Миколай, Василь. Що за збіг випадків? До всього доходить знак той самий “курч”.

Андрій мені на ці питання одповів не завертатъ собі голови цими неживотьювими загадками. Дядько Василь дивився інакше, і то мені було ближче.

За рік цілком прийшло заспокоєння, тіло окріпло, вправи на турнікові та з гирями надали мускулам твердість дерева.

Андрій одверто одкрив свої думки про майбутнє. Це в загальних зарисах було згідне з волею батька. Земля належала до Андрія, а йшов в люди на свій хліб. Він заводить сім'ю не буде. Чи я маю охоту на ній працювати? До того не спосібся та і не знаюсь, хоть таку працю поважаю.

Коли так, то його переконання глибоке і тверде за тим, щоб оддати землю тим, хто на їй давно працює, тим, що орендують, і старим робітникам. Ми маємо ще дещо, Галя буде забезпечена, матиме належну освіту та упосаження.

Доброчинність батькова буде укоронована. Ти будеш учитись. Може, треба буде перебраться в Олександрівськ – набудемо там дім, а цей зліквідуємо. Якщо чуєшся цілком добре, треба, не гаючи часу, поступити на державну службу. За рік ненаганної праці здобудеш перший ранг, а тим самим набудеш політичну благонадійність. Початки будуть нелегкі, платня невелика, матимеш од мене поміч, а далі буде видно. Як на це дивлюсь? З радістю згоджуюсь! Учитись не перестану, та чи приймуть? Про це не журись – зробиться. Тільки не тут. Продовжимо нашу балачку в недовгій часі. Тим часом масш пильно прочитати оцю книжку, це важно для молодої людини. Про прочитане тоже поговорим.

Книжка називалась “Половой вопрос” Фореля. Мала відповідні рисунки, поясняла в науковий спосіб призначення і стосування полових органів чоловіки та жінки, акти запліднення, гігієну, хвороби та наслідки, остереження та лікування тих хвороб, вплив їх на дітей.

Про дещо чув од старших хлопців, та був з вдачі в цих справах несмілий. Не дуже вони мене і цікавили. Читаючи, чув, як горіли вуха, холонуло в грудях або охвачувала огида та страх!

Ще не надійшла пора на зацікавлення цими справами. Вернув книжку трохи засоромлений і дивився на брата питаючими очима.

“Немає чого соромиться, а кожній молодій людині цю книжку треба прочитати. Тут тільки правда, наука та остереження перед нещастями. Чи щось знаєш про ці справи? Цікавився?”

“Дещо чув, дещо знаю з оповідань старших хлопців, щось догадувався. А тепер довідався про такі речі, що не хочеться і дивитись на дівчат! Страшно”.

“Прийде час – будеш дивитись з великою охотою і зацікавленням. Знай одне найважливіше: сім'ю будеш мати раніше чи пізніше. Стережи себе для майбутнього потомства, його будеш мати. Уникай спокус чи підмовлювання легкомишлячих приятелів. Уникай і пригод, які звуться любовними, а не обов'язуєчими, й борони тебе Боже таких, за які платиться грішми. За такі пригоди платиться здоров'ям, каліцтвом, а навіть і життям. Не треба шукать заспокоєння натуральної потреби. На все прийде час. Заведеш сім'ю, коли спіткаєш в дівчині, що тобі сподобається: взаємність, здоров'я, а що найважливіше, – ЛЮДИНУ в повнім розумінні цього слова. Ще поважно про це не час думать, а готувиться треба. До того часу бережи себе, як ця добра, корисна для людей книга учить.

Підкреслюю: в дружині шукай людину і приятеля. Це нелегко! Не кожному дається. Ще одна увага важна: людина є істота слаба. Треба деколи быть поблажливим на людську слабкість, в тім буде твоя міць. Мова про найближчого, зро-

зумів?” – Не зовсім, та постараюсь зрозуміть!” – “Це справа пізніша. Чув, що таке ревність?” – “Чув і читав”. – “Це почуття тоже натуральне, та воно понижує свою власну вартість. Боротись з тим нелегко, але треба! Нехай все, що говоримо, буде тобі в пам’яті. Шикуйся, брате, в дорогу, справа твоєї праці залагожена, працюватимеш в добрім місті, під поважною порядною рукою. За вісім днів, од першого вересня! Приготов папір: сьогодні вишлемо відповідне прохання та поїдемо до Олександрівська шить тобі порядну одержу, купимо все, що треба. Мусиш бути убраним порядно та скромно”.

За три дні пошилось гарне темно-коричневе убрання, куплено черевики, сорочки та краватки, валізи, кашкет. До валіз мама клала білизну, багато припасу з домашнього тіста, сала, шинки, ковбас.

Виряджали на самодільне життя урочисто і небідно. На 3–4 місяці дістав грошенят. Тоді Люба з сім’єю жили в близькій Хортиці. Полікарп працював на добрій посаді в кредитовім банку. В день, коли я їхав, зібралися всі. Андрій дав прочитати голосно три вірші: “Наука”, “Козачий кістяк” та “До дуба”. Я їх знав і тепер охоче прочитав.

“Цим керуйся завше. Будь в праці і житті чесним з собою. Не виривайся і не відмовляйся. Пам’ятай про науку: то, як прочитав, могутня сила, міцніша од шаблі та рушниці! Що чув од дядька Василя, хотя ж має своє значення, та не найважніше.

Тепер часи інші, прийдуть ще важніші. З дядькової науки пам’ятай про честь та службу ближнім до смерті!”

Поплакали мати з Любою, похлюпала Галя. Підїхав поштовий віз – прийняв на колінах благословення од матері. Розцілувався з усіма – і в дорогу!

* * *

Працюю в Казенній палаті в Дніпропетровську. Це поважна інституція, відаюча справами скарбовими в губернії. Завідуючий в ранзі генерала, котрому представився, коротко і сухо приділив до відділу доходів та розходів, а начальник відділу, добродушний, 50-літній, повнолиций, високого рангу, посадив до писання розрахункових денних обрахунків під руку столоначальника.

Мешкання знайшли знайомі приятелі брата, приїхалось на готове. Покій світлий, люди привітні, вигідне умеблювання, в добрім місті, недалеко палати.

Праця була спокійна, оточення і колежанство зичливе. Більшість з них мало освіту на рівні семилітки, були й такі, що не мали і того, – ці не могли вислужити рангу, тримались для доброго почерку та довголітньої практики.

Я з малою матурою був “чимось”.

Багато помогли уроки бухгалтерії. Легко давались всякі вказівки моїх старших зверхників, писав гарно, скоро і чисто. Клопоту начальство зі мною не мало. В короткім часі доручено самодільне провадження журналу денних доходів у всіх складових інституціях губернії. Плату визначено скромну, та на життя цілком вистачало.

Тютюну не палив. Горілки не знав досить довго. Вимагання мав невеликі. На кіно, театр, цирк, на човен до їзди по Дніпрові мав.

Місто було велике, будоване планово в кінці XVIII і на початку XIX віків, вулиці широкі, прямі, багато скверів, квітників. Великі, з смаком будовані будинки адміністраційні, великі, багаті магазини, кілька церков і костелів в стилі візантійським чи ренесансу. Немало розкішних дворців-палаців – власність багатих поміщиків, промисловців, купців. На Дніпрі – порт для пароплавів, курсуючих до Києва і далі. Вокзал на 1-й Єкатерининській залізниці, котра, ідучи безпосередньо до Києва та на Дон, давала можливість подорожі через сполучення на Одесу, Кавказ, Крим, Москву.

В величезних металургійних заводах, численних фабриках, тартаках працювали десятки тисяч людей відповідних кваліфікацій. Тисячі людей працювало в адміністрації, на залізниці і всяких урядах.

Місто лічило понад 250 000 населення, втім значний процент росіян, чимало поляків, мало жидів (може, 0,2%), коло 40% українців. Дніпропетровськ був містом промислово-торговим, молодим, розростався скоро, мав всі дані на розвій в недалекому майбутнім.

Красою і містом одпочинку був великий Потьомкінський сад. Лежав він на східній стороні міста, спускаючись терасами до Дніпра, на котрім рядом з садом лежав великий Монастирський острів, весь покритий старим лісом, з вигідними пляжами. Був любимим містом екскурсій, особливо молоді.

В місті став гарнізоном 33-й полк піхоти та дивізіон артилерії. В Потьомкінському парку став бронзовий пам'ятник Катерині II. Всередині вкопаний величезний камінь з викутим написом: “Запорожцю Глобе, заложителю сада”. Перлиною був тут великий музей.

Провадила до нього дорога, обсаджена деревами та уставлена камінними бабами, привезеними з степових могил. Перед головним входом – круги пнів дерев нечуваної ширини.

Музей збирав пам'ятні речі старини степових обширів, а передусім – історичні, з минулого Запорозької Січі. Відділи етнографічний, археологічний, артистично-мистецький, збройовий. Килими перські, кавказькі, самаркандські. Східні старинні тканини то тонкі як павутина, то ткані золотом з перлами.

Все це в яскравих кольорах незрівнянних форм рисунку народів Сходу. Плахти, запаски, очіпки, рушники, жіночі і чоловічі убрання, пояси, шапки. Од найскромніших до розкішно мережених та вишиваних. З матеріалів домового ткання, дорогих заграничних сукон та шовків, кашемірових шерстяних хусток, як шовк тонких.

Козацькі жупанці, жупани, куртки, пояси, бурки кавказької роботи. На окремих дощці розвішані штани, як огонь червоні, ширини небувалої, під ними напис: “Запорожські шаровари, матеріалу 14 аршин”. Чоботи-сап'янці гостроносі червоні, жовті, темно-сині з кримського тонкого сап'яну.

Шапки з баранячих смушків: сиві, чорні, рижі, високі з верхами-шликами чи гладкими верхами різних цвітів, установлених для куренів. Шапки з хутра видри, соболя, бобра, вовка, тхора – переважно для старшини, з верхами дорогого оксамиту, закінченими переважно золотими китицями.

Короткі польові легкі гарматки, більші і довші на колесах, гармати старинні, дерев'яні з грабу, обкуті міцними залізними обручами. Довгі мідні фальконети до виправ на море і бою з турецькими кораблями. Рушниці довгі, роботи арабської, мушкети та булдимки з західних сторін, пістолі турецькі, довгі, цяцьковані сребром та золотом, короткі німецькі залізні та бронзові, з одним і двома стволами.

Луки, стріли в сагайдаках, мечі, шаблі, ножі, кинджали, келепи, цепи з залізними круглими гилями, з гострими буграми, па ланцюгах. Все різного походження і різного виробу, форми і ваги. Працювали при них майстри-збройники: араби, перси, татари, москалі, німці, кавказці, італійці, поляки і свої, київські.

Почесне місто займовала шабля славного кошового отамана Костя Гордієнка, вірного до кінця своєму гетьманові Мазепі. Широка, з руків'ям слонової кістки, з вправленим в хрестовину дорогим смарагдом. Піхва темно-зелена, багато окована позолоченим сребром. Роблена хіба в Персії, як свідчить форма і ширина.

В окремія габльоті булави, пірначі різної величини та роботи. Окремо розміщено зброю або її рештки, здобуті при розкопуванні могил. Камінні, бронзові, залізні, луки з рогу. Всяка кінська зброя. Сідла, вудила, стремена турецькі, татарські, кавказькі, польські. Добре заховані, багато пристроєні.

Мали тут своє місто предмети церковні: дорогоцінні ікони, шати літургійні, щирозолоті чаші, лампади, тяжкоокуте сребром Євангеліє великої вартості, золоті хрести, усіяні самоцвітами.

Всі ці дорогоцінні речі були переважно даром патріархів Константинополя, Єрусалиму, Антіохії та Київської Лаври. З натиском підкреслюю цей момент, додаючи, що Січ з своїх доходів призначала на церкви, монастирі свої та патріархам Близького Сходу третю частину. Доходи ці становила здобич військова, часом велика, суми за продані сотні і тисячі коней, вигодуваних в степах, як вітер скорих, легко переносячих всякі далекі виправи, не вимагаючих в кормах, посідаючих залізну міць.

Вигодувані протягом довгого часу через перехрещування коня монгольського з турецьким та кавказьким, перейняли од цього прикмети тих порід: міць та витривалість монголки разом з її при звичаєнням переносить браки води, а кормиться чим попало, добуваючи сухе бадилля з-під замерзлої снігової скорупи; красоту анатолійського коня в красоті ока, малої голови та прехороше вигнутої шиї; сухість ніг з малим великої твердості копитом кавказького коня, при звичаєного до камінних гірних доріг, вузьких та небезпечних, а через те цупкого, як ноги гірської кози.

Поважний доход мала Січ з торгівлі великотисячних громад скотини та овець, риболовства, мисливства, пасік.

Вертаючись до теми, ще раз підкреслюю: Січ любила і поважала свої церкви, духовенство, церковні богослужіння, спів. Коштом гетьмана Сагайдачного січова церква мала великий, голосний дзвін. Його голос чувся по всім Великим Лузі!

Говорячи далі про музей, трудно все перечислити. Картини незрівнянних митців Рєпіна, Айвазовського, художників Могилевського, Пимоненка і багатьох незнаних.

Видобуті з курганів старинні глиняні, бронзові та срібні горшки, глечики, миски, амфори. Всього не пригадаю, хочь було то моє улюблене місто перебування. Ще пам'ятаю кості та зуби величезної міри: то почорнілі та блискучі, то жовті, спорохнілі.

Нижче Монастирського острова, проти затоки р. Самари можна було бачити сліди валів колишньої Кодацької кріпості. Була тут Лоцманська Кам'янка.

Життя в Дніпропетровську було виповнене новими враженнями, все цікавило, притягувало увагу. Часом заходилося до турецької бузні на бутилку бузи з халвою і рахат-лукумом. Це пахуче ніби тісто, гостро пахуче, прозоре, зелене або жовте з соків апельсину, винограду і інших фруктів.

Часом в кофейні пилаась чашка шоколаду з тістечками або пахучими делікатними вафлями. Іноді запрошували добрі знайомі брата на склянку чаю.

В службі несподівано перед Різдом дістав значне підвищення і поважно збільшену платню. Дістав звання щотовода, а це вже, крім плати, ставило в ряди державних урядовців доброго класу. Приблизилась надія на одержання першого рангу та в недалекій будучині ширша перспектива.

Пора була зимова, вечори довгі, пильніше засів за книжки-підручники. Купував ще книжки в єдиній українській книгарні, що провадили вище спомнені знайомі Лісіченки. Пані Марію знав з Олександрівська. Обое бували і у нас.

В моїм підвищенні було клопотливе "але". Перегнав тоді кількох колег, що вже працювали давно. Чув себе в стосунку до їх ніяково, ніби щось завинив або колось скривдив.

Минула зима, праця йшла складно, працювалось охоче, мав також щось одложеного гроша, бо не проживав і половини платні, чув в собі здоров'я, охоту до праці та науки.

Дніпро ніс весняні води, розлився широко, раніше зламав та перемолов зимові кайдани – льодові поля.

Ходили тоді великими громадами на Кодацький поріг. Що ближче – чуть, як гуде, реве там стихія, як гримить та клекоче.

На березі тисячі людей. Заглушується крик, не чуть голосу. Вода несеться з неймовірною швидкістю. Товсті поля криги ламаються, перетираються, звальюються з півтораметрового перелому дрібними частинами. Часом вискочить високо вгору величезна крига, падає в воду і гине десь між скелями.

Тільки середина порогу чиста, без каміння. То *хід*, розчищений порохом та динамітом. Ходом часом проскоче велика крижина та зламається на переломі. Враження могутньої боротьби двох, здавалося б, непоборимих сил колосальне! Краса і хаос.

В Олександрівську повставав відділ Державного банку. Набирався персонал. З палати дехто починав старання до перенесення в банк. Хотілось і мені там перебратись, було б краще між своїми, хотя ж і тут чув себе дуже добре. Попросив начальника відділу про пораду і поміч. Підкреслив при тім, що почуваю себе не дуже добре в стосунку до старших колег, котрих випередив в службі.

Визвав управляючий генерал. Лічився він гострим та вимагаючим. Казав сісти та розказувать, як проводжу час після служби, де буваю. Запалив і підсунув

папіроси. Не показався гострим та сухим. Погляд очей розумний, вникливий. Розказав докладно про театр, кіно, цирк, бузню, кофейню, де часом буваю, про приготування до закінчення екстерном середньої школи. На дальші питання відповів, що не курю, смаку горілки не знаю, а дружби не заводив ні з ким, хоча ж не уникаю колег в спільних екскурсіях. Люблю перебувати в музеї.

Знав управляючий про мою справу з прокламаціями, та про це нічого не спомнив. Видно було, що моя оповідь йому сподобалась. Виразив згоду на перенесення до банку. Накінці по-батьківському дав кілька порад та похвалив стремління закінчити середню школу. Хто б допустив, що генерал – така порядна, розумна людина! Не був недоступним та сухим. Правник, ліберал, вирозумілий і зичливий. Часто милимось в людях з їх вигляду.

* * *

Про своє перенесення повідомив Андрія. Був з цього задоволений. Одбулось все службово, дістав порядну суму на кошти перенесення та урядження в новім місті праці. Цього не сподівався. Генерал був людиною доброю. Тоді я уже цілковито виріс і окріп. Мав повних 18 літ, а в нас дозрівалося скоро!

Тим часом замешкав при рідних, котрі були дуже раді. Галя значно підросла, та була худа і костиста. Училась добре, кінчала школу на місті та збиралась до Олександрівська в гімназію.

Несподівано дістав приділ до каси виплат та ступінь касира другого рангу. Для моїх літ короткої служби та ще без рангу було для мене і брата великою радістю та заскоченням. Цілком певним стало одержання в недовгій часі рангу та надії очищення од поліційного підозріння.

При високій платні, нагородах та преміях в банку робився з мене поважний працівник, на значнім рівні, незалежний матеріально, з добрим іменем “урядовця з майбутнім” в високій інституції. Я мав також якесь щастя у свого начальства.

Добре убирався у найкращого кравця: сорочки свіжі крохмалені, гарні краватки, модне взуття тоже мали немале значення.

Спотикав та зближався з старими приятелями, заводились нові знайомства. Бував на вечірках в фабричних і заводських залах. В Кічкасі було кілька пре-гарних голосів і був струнний оркестр і добрий драматичний гурток. Так само в меншій мірі було в Хортиці.

Більше вільного часу збігало мені в Кічкасі. Не раз запрошував в гостину на неділю чи свято когось з Олександрівська. Зблизився в той час з двома інтелегентними молодими токарями з заводу Коппа. Були старші на пару літ, начитані, брали уділ в виставах, грали в оркестрі, добре співали.

Уділяючись культурно-освітнім справам, а фактично будучи признаним керівником цього шляхетного діла, Андрій мав багато і часто різних гостей. Вів він і роль режисера.

Літом такі спіткання одбувались в альтанці, зимою в поміщеннях театральних. Були люди знайомі і незнані. Коли забав літом було менше, робилися прогулки човнами по Дніпру. На все життя остались вони в пам’яті!

* * *

Є картина незрівнянного чародія світла Куїнджі “Ніч на Дніпрі”. Чарує красою літньої ночі над темними водами. Стоять хатки серед дерев на взгір’ї. Білі їх стіни сяють рожевим світлом невидимого повного місяця, що вийшов низько десь з правого боку, внизу при березі просто виглядає потемніла стіна очерету в тіні дерев. Взгір’я з травою, деревами, доріжкою залито тим чарівним рожевим цвітом. Небо ще не темне, низом червоно-рожеве. Може, та картина інакше зветься. А може, щось додаю з другого чудесного твору Архипа Івановича “Українська ніч”?

Як жалів, що не бачив він міста та не створив картини, зображуючої ночі на Дніпрі в моїй молодості між Павло-Кічкасом та Малою Хортицею! Збиралась молодь з Кічкасу, Хортиці, часом Олександрівська з струнними інструментами, запасами їди, начинням. На більші човни сідало по восьмеро осіб, переважно парами. Їхали вгору за Вовче Горло. Було темно серед високих берегів-скель. Чорніли вузькі яри та заламання в берегах. Завше пестило око величаве півколо моста та легка сітка його конструкції. Коло Павло-Кічкасу човни сходяться, несе їх тепер бистра течія.

Згодом почалась пісня, загравав оркестр. Береги одбили мелодію, одбилися ще раз взаємно в тіснині і ген-ген понесли далі! Співало і грало, здавалось б, не один-два, а десяток гуртків. Срібний місяць нагорі кидав промінням чар на гострі шпилі, стовпи, масиви граніту і творив дивні фігури.

Ось пропливаємо під контуром “пам’ятника Катерини” з Дніпропетровська. З лівого боку стоїть в кінці яру перед мостом висока дзвіниця. За мостом з лівого боку вирисовуються грізні башти, стіни, кріпості з зубцями. За нею – громада замку з насвіченої Дурної Скелі.

Перед Кічкасом і Олександрабодом гримить музика, од діброви і парку одбивається луною. Нижче Кічкасу минаємо високі стовпи-скелі і між ними входимо в Старий Дніпро. Великий стовп-скеля зветься *Крісло Катерини*, дійсно має форму крісла. На ньому параметрова товща “гуано” – свідоцтво масового спочинку птаства.

Знову береги-скелі острова Хортиці і берега високо, знову ллється-переливається мелодія.

Десь далеко на низькім березі човни пристають. Хлопці розбігаються, роблять солідний запас дерева. Палає величезне огнище. На траві дівчата розстеляють привезені коци, скатертини, добувається запас їди, начиння. Клопочуть. Звичайно горілки не було. Вино, квас або часом і пляшка коньяку. Охочим робився чай, а деколи кофе.

Їли, пили, жартували. На кінець по частунку з’являлись овочі, дорогі цукерки, халва, шоколад. Кому що миле. Одпочивши, співали, грали, танцювали. Панувало безмежне весілля, лунав молодий безжурний сміх!

Ось одбив пару в танці Петя Герасимов – токар. Її дотеперішній партнер багач Гейнріхе постояв та пішов... пить пиво. Щось доставав в човні Василь, не остерігся і вскочив в воду – на щастя, мілко.

Були ігри з поцілунками. Од цього не одмовлялось. На мене ці ігри враження не робили – не чув ще Божої волі.

Літня ніч коротка. Побіліло на сході, громада наша притихла. Небо величезною чашею одбивалось в дзеркалі води, блискали срібним світлом променясті миготливі зорі.

Десь в озерах водяний бугай гучав басом та приходив звідтіля стогін-скарга другого мешканця вод.

Світало. Гасли зорі. Одізувалась пташина десь в кущах, плеснула більша риба під кущем. Прозористою млою вставав пар, догасало вогнище. Охота до співу та музики одійшла. Не було охоти рушати, чогось ніби ждалось. Сон не брав. Кущі, дерева, скелі наповнялись голосами птаства, як увертюра перед властивою музикою концерту.

І раптом озвався соліст! Задзвеніла і полилася незрівнянна мелодія. Залучались до неї десятки других артистів. Задзвеніла і полилася чудовою красою слов'їна пісня! Вітала перші стовпи сонячних променів, голосила гімн пробудженому життю. Гімн щастя, весілля, гімн молодості!

Таке не забувається!

Так ішов, проходив час. Восени здав іспит за курс реальної школи екстерном. На місті того не робив, школа тут була молода. В 14 місяців праці одержав ранг колезького реєстратора. Значить то, що політичну благонадійність повернуто.

В своїй праці не мав труднощі і непорозуміння. Опанував користання з щортів, дійшов до високої умілості. Додавання, однімання, множення виконувались скоро і неомильно. Було нас четверо касирів. Над нами – головний, старший віком, високого рангу. Дві каси вplat діставали од головного гроші невеликі до видавання решти. Каси виплат – великі суми до видавання.

За годину до кінця урядування каси закривались, справджували гроші, підраховували реєстр та звіряли з бухгалтерією.

За п'ятнадцять хвилин здавались гроші і реєстр головному касирові. Той клав свій підпис, і разом з Дирекцією гроші і реєстри вносились під охороною озброєної охорони до бетонного глибокого схрону з броньованими поміщеннями. Урядовців тоді в банку не було. Всі двері заперті і під озброєною охороною.

Часом операції були дуже поважні. Траплялись в мільйонах. Це коли були виплати тисячам працівників на заводах, тисячам в маєтках або промисловцям, коли збігались разом. Гроші діставали великими сумами переважно касири-артельщики фірм, завше з охороною і самі озброєні. Праця їх була небезпечна, зате оплачувалась добре. До обов'язків касира належало уміння пізнавать фальшиві гроші. На ті часи це уміння мало велике значення, бо появлялись тоді добрі фальхівці, правдиві таланти в підроблюванні кредитових білетів.

Пізнавалось оком та кінцями пальців. Останне було головне: в пальцях чуття викривало різницю паперу. Це уміння далось легко.

Доходило ще уміння найскорішого лічення паперових грошей. Од тієї справності в великій мірі залежала скорість обслуги клієнтів. І тут ішло діло гладенько. Щоб собі зробити вигоднішим, дещо впровадив нового в спосіб видавання та за-

пасу сум, а через те приспішилися операції, через те мої справоздання робились скоро і неомильно.

Скоро спіткався з непорозумінням, котре немало здивувало та трохи засоромило. Виплачував якомсь більшу суму 500- і 100-рубльовими білетами. Клієнт попросив розмінять йому певну частину по 10 і 25 рублів. Охоче то учинив. А той неголосно каже, що вийшла мала помилка, та вертає 25 рублів! Вклонився і пішов. Треба бути обережнішим! По закінченні операції справджую реєстр, касу – і 25 рублів лишніх! Що за диво? Кажу про це главному. З бухгалтерією все сходиться. 25 рублів ідуть в депозит.

Пізніше $\frac{1}{3}$ цих грошей піде на користь скарбу, $\frac{1}{3}$ мені, $\frac{1}{3}$ до поділу по волі директора. За два-три дні знову таким самим способом зосталось 10 рублів! Що за лихо! Не треба хапатись спішити. Так і не спішив, інтересантів не було багато?! Старший уваги не робить, автоматично “в депозит”.

Якомсь поділився з старшим колегою про ці лишні гроші. Той уважно на мене подивився, помовчав та запропонував зайти по дорозі на знакомите морожене.

За столиком в кутку розказав про випадок такого змісту:

“Деся в скарбниці в повітовому місті сидів на касі довгий час касир. Прослуживши до пенсії, вийшов в одставку, переїхав в губернський город, купив там в добрім місті велике дворище та почав будувать п’ятиповерховий дім на 10–12 квартир, більших і менших.

Не був той касир старим, мав, може, 55 літ. Відомо, нові люди та ще такі, що будують великий дім, будять цікавість. Кілька соток тисяч карбованців – сума не будь-яка, а ґрунт та дім коштуватимуть не менше.

Помалу дійшла вість про цю будову до того міста, де старий працював. Пішов всякий поговір, припущення, дійшло до властей контрольних, надзорчих. З’їхав контроль, провірив за многі літа діяльність каси, рахунки, провадження дому і ступінь життя пенсіонера – все в найкращім порядку, знаний широко і цінним чоловік. Жив скромно, невивставно, педантичний. Убирався сам і сім’я достатньо. Ні до чого не причепишся, ніде немає тіні підозріння.

Остаточно контролери приїхали до того бувшого касира і цілком одверто розказали про свій контроль, що вівсь немалий час, а не дав ніякої вказівки-зачіпки, звідкіль скромний касир міг нажити такі великі гроші? Може, вимагав проценту од виплаченої суми? Ніколи! Може, потиху виграв в карти чи на державній лотереї? Не грав і не граю! Може, знайшов великий скарб? Не знаходив і карбованця. Ми дуже просимо не як контролери, а як цікаві люди: звідкіль у Вас взялась така велика сума? Ми просліддили, як Ви жили, що заробляли, скільки одержали нагород грішми. Ви могли мати найбільше 15–20 тисяч ошадності. А решта? Маєте ж понад 200 000 карбованців – сума колосальна!

Помовчав старий касир якийсь час, далі озвався: “Добре, поясню!” Розпорядився купити хунт сирого внутріньного сала та принести найдокладніші аптекарські ваги, попросить також когось, що з вагами добре запізнаний. Коли все це було зроблено, попросив одного контролера положить сало на ваги, а аптекаря стисло записать, що сало важить.

Тоді другий контролер зняв сало з ваг, а аптекар знову записав, що було на вагах. Цим разом показала якась різниця, малесенька, непомітна. “В чім річ?” – думали контролери, чекаючи на принесення рушника витерти руки.

“Пане провізор, облічіть різницю: два рази скільки вийде?” – “Два рази та різниця – випадає х унції”.

“Що ж, панове, ніхто з вас сала не одрізав, не одривав, осталося яке було. А на вагах, одначе, забракло малосіпнької частини! Ото принесено рушник, витріть жир, що остався на пальцях. Сало бралось два рази! Коли общитать, скільки за 30 літ перейшло через мої грошей мільйонів, нічого дивного немає, що там щось і прилигло!”

Ревізори глянули один на другого, попрощались і од’їхали.

Ну, Никифор Антопович, чув бувальщину, плати та ходім додому”.

Образно і вичерпно пояснив колега причину лишніх грошей в касі. Зрозумів його добре. З боку інтересантів була то замаскована наївно вдячність за справне і скоре обслуговування.

Бували такі помилки не раз на цілу сотню. Траплялись рідше чи частіше, а завше. Ріс депозит на задоволення колег, ріс і мій особистий доход. Збиралась поважніша сума на незалежне прожиття в майбутнім. На ощадну книжку щомісяць клалося 100–200 карбованців. Робились плани, одбувались наради. Стала ще передо мною військова служба. Хто студіює, дістає одстрочення, а минуть не можна. До того ще наперед мав до військовості велике упередження – нехить! В хвилі успіхів служебних, одержання чину до скоронаміченого вступлення до вищої школи несподівано стала на дорозі непоборима перешкода.

Неждано-негадано появилась в моім житті, повнім планів і мрій, ВОНА!

Коли після прочитання Фореля здавалося, що на дівчат і дивитись не буду, мій мудрий брат-наставник сказав, що з часом буду дивитись, і то з приємністю. Інша річ, як прийдеться думать про сім’ю. Тут треба уважно роздивляться, вибирать дружину на все життя. Тепер я дівчат не цурався, хоть часом чув себе свобідно.

Траплялось спіткать дівчину з очима синіми, як васильки, косами, як льон, до пояса, лицем ніжним, покритим пушком, як персик, хорошої постави, з добрим голосом та ще й охочу для музики. Привітну, скромненьку.

З приємністю балакалось, слухалось співу та музики, дивилося на хороше личко, милесенькі руки та піжні рожеві уста, вушка.

Можна такий стан порівнять, коли дивимось на гарну картину або хорощу квітку. В мислі не було кохання, того почуття не знав.

Аж побачив дівчатко, молодесеньке, гнучке як лозина, рівненьке мов тополя, з великими карими очима, темними тонкими шнурочками брів, косами до колін, форемним носиком, вишневыми маленькими устами, смаглявим з карміном лицем, голосом, як оксамит, лагідним.

Сталось якесь диво! Познайомився ближче, почав бувать щораз частіше. Знався з її старшим братом. Дім солідний, небідний. Гарно утриманий сад. Приймали привітно, гостинно.

Десь згубилась самопевність, рвалась мова, не все чув і розумів. А воно, те дівчатко рухливе, як живе срібло, щебетало, співало, клопотало коло столу, веселе, як пташина.

Сидів би так мовчки, слухав та дивився в очі. Можна сміло признатись, що не добре розумів свій стан. Та почув всім своїм еством – ото та найкраща, та вибрана. Видавалась якоюсь розкішною квіткою, од котрої б'є чудовий аромат!

Трапилось бути нам в саду вдвох. Вже не пам'ятаю, як сталося, тільки обняв Т., стиснув і поцілував. А вона одразу притихла, обезсиліла і присіла на лавку. Чув себе винним, не смів просити про побачення, стояв та дивився на її похилену голівку. Потім встала та мовчки пішла додому.

Повний розпачу, постояв трохи і собі рушив. Не приходив кілька днів, аж Микола, брат її, спотикає та питає, чого не приходжу? Т. питалася, що зі мною, і трохи скучає. Полетів як на крилах.

Разом ходили в кіно, на тістечка, в театр. Вона там бувала рідко, ще не мала 16 років, а коли ходила, то з кимсь зі своїх. Потроху почали ми до себе привикать. Будували різні плани, постановили побратись. Сказав про це матері і братові. Якраз була і Люба. Спіткало моє свідчення категоричне veto! Як? Перед військовою службою? Куди ділись стремління дальшої науки? Люба стала по моїй стороні. Були просьба, грозьби, багато сліз. Мама, завше лагідна і добра, тепер була тверда як камінь.

Щоб змилює її, запросив Т. з братом ніби на поїздку човном. За столом всі уважно приглядались моїй вибраній. Мама з нею балакала, розпитувала. На цей раз і Оксана приїхала. Всім дівчина подобалась. Роду хорошого. Андрій також нічого не міг закинути. Все ж так осталося по-старому. Рано заводить сім'ю! Мови нема, аби женитись перед військом. Дівчина тоже хай кінчить школу. Якщо вірна буде, почекає; що ж, тоді поженитесь. Може, знову і вона захоче далше учитися на вищих курсах? Тільки на те лічити не можна, як і на твою дальшу науку. Воля матері і брата була правом, з нього виламається не спосіб. Глибоко закорінилось почуття поважання до батьків і старшого брата, щоб йти їм наперекір.

Згубився апетит, сон, спокій, радість і задоволення. Немила стала і праця. Не знаходив міста ні дома, ні в Олександрівську. Довго думав, що робить? Вкінці рішив покинути працю і вирушити в світ. Власна ощадність вистачала на два роки життя в великому місті.

Розказав про все Т., обіщала ждять. Не обійшлося без сліз. Виїхав до Києва, нічого дома не сказавши.

Ставши в скромному чистенькому отелі, оглядав я кийські чуда! Ще й тепер в пам'яті ті перші враження. Величавий собор Св. Софії 900 літ виситься над матір'ю городів Русі. Недалеко церква Андрія Первозванного, пеначе одривається од землі і лине до високості. Перед Св. Софією Богдан могутньою рукою стримав розігнаного коня, булавою показує напрям полкам.

Рух нестриманої енергії! Показує знак еднання, небезпеки? З взгир'я св. Володимира велична панорама Дніпрових низин, зливаючих з обрієм чернігівських лісових далечин; під взір'ям – пам'ятник князя Володимира з хрестом, далі – Ку-

пецький сад, місто славних літніх концертів. Десь внизу до Дніпра спускається невидимий з'їзд на Поділ з Хрещатика.

Далеко видно чудовий ланцюговий міст на важній артерії – шосе Варшава–Брест–Київ.

Побував на Аскольдовій могилі, де над Дніпром поховано перших князів київських Аскольда і Діра. Хоронять там людей значних і тепер. В Володимирському соборі не міг одірвати очей од знаменитих ікон-картин, створених генієм Васнецова. Може, з тиждень забрав Київ, а все було мало!

На березі коло пристаней пароплавів багато човнів більших і менших з різним товаром, привезеним з гори і низу Дніпра. Деякі аж з-під Черкас. Під веслами, вітрилом, часом па віршовці везуть люди 200 км масло, сметану, сир, яйця, городовину, овочі. Взамін купують товар, потрібний на селах. Випадає подвійна вигода: продається дорожче, купується дешевше. На селі торговець ціну на все ставить сам, ще й ніби робить ласку, як купує. В Києві добрий продукт продається скоро, ще й люди дякують. Купиш тоже на вибір дешевше.

З водою човен пливе 7–8 км на годину, під вітрилом – 10–12 км. Проти води під веслами, вітрилом і тяглом – 4–6 км.

А що якби самому спливти човном аж до Лиману? Буде дороги коло 1300 км, в день середньо зробиться 60–70 км. На затримання в дорозі – 5–10 днів. Всього подорож займе 6–7 тижнів. Човни продаються дешево, харчі і все, що треба, багато не коштуватиме. Поїду, побачу Дніпрові береги!

Коло берега багато різних будок з товарами. Човна купив доброго, рибацького, на двох людей. Видовбаний з великої верби, осмолений, з бортами, обшитими струганими дошками. Дуже легкий і гінкий. Гарної обробки. Двоє весел, щогла з вітрилом, мостки, черпак на воду. За все заплатив 5 рублів.

Лавочник-жид того човна поміг купити, за це доставив все, що було потрібно: сало, пшоно, сіль, чай, цукор, цукорки, перець, лист, цибуля, ковбаса, дві пляшки наливки-спотикачу, 4 вудки, запас гачків, навіть постарався про робаки! До цього дійшло 2 коци, чайник, казанок, сокирка, 2 чашки. Речі змістились в легкій плетеній корзинці з кришкою та замком. Коци під себе, вудки в човен – і в дорогу!

Ще на прощання дійшла паляниця та велика в'язка смачних київських бубликів. Все це коштувало дешево. Погода чудова, вода велика, Боже помагай!

* * *

Вільний, незалежний, серед багатой прехорошої природи почув себе трохи заспокоєним. Де подобалось – приставав до берега, переважно на острові. Дерево під рукою, на огні гріється казанок або чайник.

Сиджу десь тут з вудкою. Середньо робив на день 50 км без ніякого зусилля, тільки скеровував де треба на бистрину та в обход небезпечних міст.

Досить часто приставав в догіднім місті повудить або до оселі набуть молока, цибулі, яець, масла. Переважно продукти мінялись за рибу, котра ловилась добре, особливо рано та вечором.

Пишні, красочні, картинні Дніпрові береги! Щокрок щось нового; дише минулим, історичним. Трахтемирів – колись значна оселя, центр староства XVI–XVII вв. Колись тут був козацький шпиталь, арсенал.

Був монастир. Археологічні праці ствердили тут існування людської оселі в часах передісторичних, кремінної та бронзової діб (трипільська культура).

Недалеко велике село Трипілья в зелені садів. Біліють хати, блищать золотом хрести над церквою. Навколо високі взгір'я правого берега. Тут в бурхливих часах пізніших отаман Зелений (Данило Терпило) оголосив незалежну республіку. В 1919 році тут згинуло понад 200 молоді кийвського комсомолу – трипільська трагедія!

Тут хлопчачи принесли черв'яків за гачки. Дуже доброго молока виміняв за рибу. Ночував на острові, трохи далше. Проплив коло 60 км з вітром під вітрилом.

Коло 100 км од Києва з правого боку найвищий пункт – Вибла Могила. З неї виразно видно славний Переяслав. Високо горять в сонячнім промені хрести величавого собору, будованого гетьманом Мазепою.

Зеленіють ліси в долині Трубежу, що тут вливається до Дніпра. Далеко-далеко стеляться зелені низини Лівобережжя. На розлеглих лугах – трави сочисті, буйні. Гострий запах дикого часнику мішається з медовими пахощами квітів.

З лоз піднімаються височенні осокори. В тихих затоках стіни очерету, оситнягу, на воді круглі тарілки листя латаття, між ними непокаляно біліють великі квіти водяних лілій з золотою серединою. Бігають по листях водяні курочки. Припадково з очерету випливе і сховається пухле каченятко.

Трохи нижче з правого боку – село Бучак. З високого берега виступають скали. З ріки кой-де виглядають каміння. Куги одходять ближче лівого берега, одзначають досить вузьку дорогу для суден і плотів. Течія бистра, як завше на “заборі”. Великий плесканий камінь манить до себе, обіцяє непогану здобич. Вигрібаю там, витягаю човен.

Місто добре. З обох боків бистрина, за каменем вода тиха, спокійна, заточує помалу коло. Дійсно, місто багате!

Риба велика – в'язі, плитки. Кілько окунів. В сапетці хлопоче уже чимало, а переривать не хочеться.

Недалеко острів з великим лісом. Вечоріє. Починають запалюватись огні при кугах: червоний та білий. Спливаю до острова. Місто – якби хто приготував. Чистий сухий пісок при березі лагідно сходе до води, старі, високі дерева обступили стіною чисту поляну, порослу травою. В кутку стіжок свіжоскошеного підсохлого сіна. По дерево ходить не треба – лежить на березі та коло дерев. Скоро над огнем завис казанок – варилася юшка з окунів. Трохи пшона, цибулі, перцю, лавровий листочок, тоненькі кусочки сала – і смачна, здорова вечеря готова.

Трохи вище вода підмиває берег: там звалилось велике дерево. З води видно товсту колоду, стирчить гілля. При березі величenna громада коріння. Тут вода одбивається на течію, обходе колом і повертає до пня. Видається дно глибоке, треба раненько посидіть – щось мусить бути. Човен підпертий, під ним мостки, на мостках пахуче м'яке сіно, зверху коц. Царське спання!

Одначе сон не приходив. Думалось про своїх, про Т. Вони не знають, що зі мною, де перебуваю, що роблю... В мислях робив різні плани, мріяв. Задріма-лось над ранок, а збудив вітер і шум води. Надійшла хмара з громом, блискав-ками, полився дощ, теплий літній дощ. Бив косими полосами довго, під човном робилось мокро, огонь згас. Ні під човном посидіть, ні утікати десь, а дощ то пе-реставав на коротко, то починався знову.

Вже по обіді стихло, виглянуло сонце. З трудом розвів огонь та почав грітись та сушиться. Мав науку, щоб на ніч човен оставлять одкритою стороною од вітру хоть б найменшого.

Заночував на місті і другу ніч, мусив намерзнутись в дощ, а тепер одпивався гарячим чаєм. Сіно змінив – і знову спання добре.

Оставалось до Канева 10–12 км, там постановив затриматись і побувать на могилі Шевченка.

Вирушив чуть світ, вимостив сіном човна і вивів на середину ріки: нехай пливе – течія бистра.

Опершись на снопок, трохи задрімав. Тиша, десь скинеться більша риба, де-лікатно плескає вода, човна легенько похитує. Прокинувся... далеченько за Ка-невом під Прохорівкою. Цілком розвиднилось. Не міг собі пробачить слабості. Вертаться було незручно, далеченько і трудно проти води. Течія була бистра, бе-рег з каміннями, тут була невелика забора. Прямо щастям не напоровся на ка-мінь, бо мене власне знесло на другий бік. Проснувся на час.

Поснідав при устю історичної Росі. Тече по Київщині через Погребище, Білу Церкву, Богуслав, Корсунь. На берегах Росі велись великі битви од найдавніших часів. Була колись границею Київської Русі од степу. Лилась тут кров в боротьбі за волю за козацьких часів.

Тут високий правий берег раптом звертає од Дніпра, губиться за високим старим лісом. Становить він великий масив близько 30 км довжиною, 5–15 км в ширину. Десь в ньому заховався знаний з Коліївщини Мотронівський монас-тир. З нього повів гайдамаків Залізняк.

Після обіду при судовій пристані в Черкасах – поважніша торгова операція: за продану рибу поповнив запаси продуктів та добув відерце червів.

На ніч розбив свій стан на лівому березі, при устю р. Сули.

Тут так гарно, що постановив побути довше. Сула має воду чисту як сльо-за. В жовтуватій масі Дніпрової води одбивається і довго тягнеться блакитною смугою, а смачна! Є дуже рибна, особливо при устю. Мав тут такий багатий по-лов, як мало коли пізніше в житті. Річка тече гарною лісною долиною, спокій-ним плесом. Над берегами – килими квітів, очерету, буйна густа сочиста трава. З лівого боку блищать з зелені білі стіни хат. Двоє пастушків пасуть громадку скотини.

Нарвали мені солідний запас “луку”, щавлю та принесли кучу дров. Дістали по торбинці риби, кавалкові цукру і бубликові з маком. Були раді і задоволені. Під вечір принесли глечик пареного молока і гарний сир. На прощання обділив милих хлопчиків цукром, бубликами та рибою щедріше.

В сапеті плескається немало язів, пара судаків, кілька невеликих кілограмових сомків, щось там окунів.

Цим разом розкладаюся на ніч при устю Тясмину з правого боку. Білий чистий пісок, кругом верболіз, пахуче сіно з-над Сули на містках. Одразу огонь. Для порядку закинув вудку і почав витягати йоржів. До чого вони настирливі!

Не став довго з ними возитися. Зате юшка з них знаменита!

Підїхали кужники, вертаючись з запалювання сигнальних огнів в ліхтарях. Запросив їх до юшки, почастивати мав чим. Дістав пляшку спотикачу, хліб, лук, шинки.

Розбалакались. Я розпитував, гості розказували. Сиділи довго. Праця їхня нелегка, часами небезпечна і відповідальна. За рікою треба пильно слідить.

Майже щороку вода чинить поважні зміни в своїм головнім ході. Дно піскувате, рухоме. Де було недавно глибоко, заносе піском. Піскові маси часом творять "перекати". Тобто вся ширина річки в якомусь місті пересипається, течія несеться скоріше, фарватер засипано, деє рве в іншій місті. Тоді весь час треба бути на воді, переставлять часто кути, завідомлять власті, вимагають вислання черпальних машин рить новий фарватер.

Восінні бурі, коли вітер віє з водою, запалювання ліхтарів вимагає великого напруження сил. Трудно вигрібати і не легше запалювати на великій хвилі.

Кути мусять бути чинні на час!

Всі кужники – знамениті рибалки. Ріку і її режим винні знати, як власну хату.

Подякувавши припадкові, гості одїхали, а я, трохи теж почастивавшись, скоро міцно заснув.

Та й спав майже до полудня. Ствердив, що хтось був в часі мого сну. Пара здорових пнів тліло на огнищі. З-під купи свіжої трави виглядав хвіст здорового, вив'яленого на сонці, вудженого уміло судака. Був дуже смачний!

Видно, симпатичні кужники оддячили за почастивання, їдучи рано гасить огні.

Снідаючи, думкою глянув в далеке минуле. Це ж над Тясмином мав Богдан Хмельницький свій Суботів! Це тут перелила повний келих кривд народних та остатня капля!

Вдень стоїть куга, кругле дерево d 20 см, на якорі, маючи кінець помальований на червоно або біло, що стирчить над водою 1,5 м. Червоне – права границя фарватеру, біле – ліва.

